

1139

302

Folios = 30
size - 19.5 x 33

2
30

ॐ नमो गुरवे ॐ चिदाकाशमये सांगे विश्वान्ते व्यविधायिने सर्वभूतोद्भवभवेन मे विषमचाक्षुषे ॥ विष्णुमाकरं
 तेन स्वप्रज्ञास्मि चोदितः पद्मानन्दाभिधानेन तथा मवद्व्यचारिणा ॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञोक्तविस्तरे गुरुनिर्मिते शिव
 दृष्टिप्रकरणे करोमि पदसंगितम् ॥ प्रहृतशस्त्रान्तराष्ट्रदेवतानां नमस्कारं करोति शास्त्रकारः ॥ ॐ नमः प्रहृतशस्त्रान्तराष्ट्रदेवतानां
 विष्टः स्वात्मनात्मनिवारणो शिवः करोतु निजयानमः ॥ १ ॥ यो हं नमस्करोमि स शिवो मम इह पणो वपः
 प्रो वत्तस्थित्या हि सर्वतत्त्वविग्रहो यमाणा नीत्या शिवस्स संसाराय मायाशक्तेरुत्पेक्षा व्यात्याभावा न नात्मस्थाम्
 सयतीश्वरप्रतिभिज्ञाप्रपंचितन्यायेन ततस्तान्याणादीन् युनः कांश्चिज्ज्ञोक्तयात्रास्मद्व्यपप्रमात्तभेदेन स्यादपि य
 निजोक्तान्यमेयानपि चटपटादिवैलक्षण्येनात्माभेदेन पश्यन्समाविशतीत्युच्यते यावत्पाचमात्रया समावेशस्त
 वन्मात्रसिद्धिर्भवः प्रथमस्तत्त्वकर्तृता नुसारीतानुक्रियायोगः यथोक्तं स्पष्टं शास्त्रे नदीज्ञानोदनस्यायं परकत्वेन
 वर्तते अपि चात्मवल्लभं शास्त्रं तु सत्समाभवेदिति तथात्यत्रोक्तं ऐश्वरीप्रवृत्तिरिति युनयेव दृष्ट्या तत्तद्व्यर्थ
 अधिकतरस्समावेशाभ्यसनीयस्वप्रयत्नो नापीत्येतदपि सूचितम् समाविष्टश्च शिवोप्युच्यते देवदत्तादिगपि चोभयोर
 व्यगमनाविशेषात् सतथाविधशिवस्तत्तात्मने परापरपभगवत्सदाशिवदि प्रसराणमुत्वेनानंतविस्तारा
 यनिजस्वरूपाय परमशिवसंज्ञाय नमस्करोत्विति लाणिनेत्राणां दौयथानमस्तेस्त्विति वयं शिवात्मनः परमेष्ठ
 रयनमस्कारवानेत्यर्थः परत्वेन प्रथमप्रवृत्तप्रयोगोक्तिर्विद्वत्पत्वेन विमाहेभावस्पर्कतत्तामात्रतत्त्वमिति दर्शनाय
 सर्ववशिष्टमयमिति नमस्कारेवाङ्मनसादिकारणमापिशिव एतदाह स्वात्मनेति विद्या अपि तदात्मान एव निवर्त्यो
 क्तदाहात्मनिवारणोऽति नमस्कारेचास्मदीये इच्छादिशक्ति शैव्येवेत्याह निजयाशक्तेति एतेन सर्वोपवर्कियास
 कारकास्स फलाच्च गमनभोजनादिका एवमेवानुगतव्या इति दर्शितम् २ इदानीं समस्तशास्त्रार्थसंज्ञेपेरासयुक्ति
 कप्रतिज्ञानीते ॥ आत्मैव सर्वभावे प्रसू रनिवृत्तचिद्विब ॥ अनिरुद्धा प्रसर प्रसर हृदयः शिवः १ स्वात्मैव

३३

शिव इति व्यवहृते न्यमिति प्रतिज्ञानिर्णतचिदित्यादिविशेषकलाद्योद्भूतः स्फुरन्निधिमिलोद्भूतोऽस्त्वसंवेदनप्रत्यक्षप्रमाणं
 अतएव स्फुरन्निधिरुद्भवदं निर्णतचित्ताद्येव वशिष्टावलिपय्याह्वित्तत्त्वतामपि दर्शितम् तस्मिन्मिदं विषये शि
 वत्वव्यवहारमात्रे तद्विषये साध्यत ईश्वरप्रत्यभिज्ञोक्तक्रमेण यथावचिन्निर्णतीज्ञाज्ञानक्रियाचटपटपर्यंतं सर्वभावे
 मासमानेषु स्फुरन्ति तथाग्रतोव्यते शक्तिशक्तिमतोऽस्मात्तत्त्वज्ञानक्रियाचटपटपर्यंतं सर्वभावे
 त्रपेक्षयेतीश्वरप्रतिभिज्ञोक्तनीत्याप्रस्तावद्व्यते निर्णतवेद्यनिराकांक्षापूर्णचिद्युत्पत्तयः विभुरात्मसात्तत्त्वसम
 स्तवेद्यार्थः अनिरुद्धा प्रसरेयस्प्रसरेत्योद्भूतान् क्रियाचयस्स तथालक्षणाशिवस्सर्वेष्टात्मैव एवमेव शिव
 रूपमिति स्वसंवेदनसिद्धेयवद्वासाधमिति स्थिते वाद्यंतर्गविमतिनिराकरिष्यन्परदशातः प्रभृतिचटपटास्थिति
 पर्यंतमेव पशिवतावस्थिति सादृशप्रतिपादनं प्रस्तौति ॥ सयदास्ते चिदात्मा द्वादमात्रानुभवस्तथा तदिच्छात्मवती
 तावद्ज्ञानतावत्क्रियादिसा ३ सस्त्वमशक्तिवित्तयसामरस्येन वर्तते चिदपाद्वादपरमो निविभागः परस्तदा ४ शि
 वेकाव्यातिरूपभ्रान्तिमयसंसारवस्थायावत्रोन्मिषन्तावदपितावत्येवोक्तपशिवता तथाच शक्तिपेक्षकमपि तदा
 नीमकरूपमपि व्यवहारापेक्षया कार्यसंभवादस्येव तथाहि परावस्थायां योद्दमिति सदृजप्रत्यवमशात्मा प्रका
 शास्त्वप्यपानपेक्षः पूर्णत्वादानंदरूपो निर्णतचिन्मयः स्थितएवमेव सततं तन्मायाशिवता तदुक्तं चिदाद्भावेति
 पूर्णचिदानंदमात्रेणुभवः प्रकाशनं न तवाद्येतत्तत्त्वतः तत्रैव लयायस्य सतथा तेन निर्णतचित्ताधिता इच्छाज्ञानक्रिया
 स्तमित्रविषयाद्यपेक्षया स्पृष्टीभवति परावस्थायां पुनः पूर्णोद्भूतित्वेव सभावः प्रकाशते तावत्प्रकाशत्वात् तदे
 वज्ञानं संभ्रमपत्तात्मैव क्रियातत्त्वभावेन तदभ्युपगमादिच्छापि स्थितेवेत्याह तदिच्छातावतीति तावच्च स्वरूपक्रिये
 तियोक्त्यम् अथवा तावद्ज्ञानमिति तावद्भूतः क्रियायां स्त्रीलिङ्गः परिणामनीयः द्वितीयस्त्वेतावद्भूतः क्रमायः
 परापादवस्थापेक्षः अतएव मित्रविषयाभावेऽभ्युपगमप्रकाशसंभ्रमाणां सर्वदा प्रकाशमयत्वेनाविचलनादिच्छादि

त

व्यवहारयोग्यतेवेत्युक्तं ससस्त्वमेपितवाद्यभावेनविभागापरिकल्पनात् अतएवशक्तिसामरस्यं
 र्णचिन्मात्रप्रकाशतात्मत्वाच्चिदाहपरत्वेचोक्तं सेवचनिर्विभागातापसवस्यायदेवमासेपरस्तदेत्युक्तं अन्यद
 शायामपिस्तथाभूतज्ञादिशून्यमुद्रपरशिवावस्यास्तौत्याह ॥ नपरंतदवस्यायां व्यवस्थेपाव्यवस्थिता याव
 त्समग्रज्ञानाग्रज्ञातस्पर्शदशासपि * स्थितैवल्लभ्यतेसाततद्विश्रान्तायाफले ॥ नकेवलं परापराद्यनावि
 भावरूपेनैव नियमोयावदपरावस्यायामपि सर्वविकल्पादिज्ञानानामग्रतगपित्सावस्यायांज्ञानज्ञेयानाविलज्ञा
 तस्वरूपसंस्पर्शो वश्यंभावितितदवस्यासपिपरव्यवस्था यद्यपितदाप्रयष्टुवल्लभ्यताज्ञात्रवस्यानासौप्रवत्र
 परावस्यातथापियदाज्ञानाग्रभागेप्रविश्याम्यतिक्रान्तिरुदापरतानचप्रमाणभूमौविश्रान्तिः तत्रापिप्राणास्पदात्म
 काज्ञेयव्याकुलतत्वात् ततःप्राणादिज्ञेयज्ञानस्याप्यग्रतोविश्रान्तिः यस्ततःसौप्रप्राग्रभाविनीपरतास्थितैवल्लभ्यते
 चप्रकाशस्याल्लभ्यमाणत्वाभावात् तथाफलेपिमथैतद्ज्ञातमितेप्रमाणफलभूतज्ञानानंतरोदयेतदज्ञानमात्रे
 निर्दृतिमतिविश्रान्ता अथवासमग्रज्ञानानामाग्रेमेतथाफलेपरिसमाप्तोतत्रैवविश्रान्तातद्विश्रान्तिर्विनाथोज्ञातए
 वनभवतिसमग्रत्वमनेकप्रकारकत्वेनज्ञानानाम् मध्यदशायामेवप्रत्यगात्मत्वेनपूर्वापरकोट्योस्तएकविश्रुद्गशि
 वतैवसर्वेषाम् अतच्चेष्टरूपमिज्ञायापरीत्यम् ॥ सर्वत्रशक्तिपंचकसद्भावमुपसंहरन्नाह ॥ एवेनज्ञातचित्त
 स्यवियोगस्त्वितयात्मना ॥ शक्त्यानिर्दृतचित्तस्यतदभागविभागयोः ॥ एवमुक्तप्रकारेणचित्तयात्मनाइच्छाज्ञान
 क्रियात्रययाशक्त्यानवियोगः कदाचिदपिनिर्दृतचित्तंचिद्रूपत्वेनिर्विवादंयस्यसतथा चिदानंदशक्तेः परापराद्यव
 स्यासपिसमर्थनात् केवलं परावस्यायामेपितवाद्यभावादिच्छायाभावशंकायांतत्संभवोनिगमितश्चिदानंदानुवादे
 न तासांशक्तीनामविभागविभागयोः परत्वापरत्वावस्थाभेदेप्रज्ञेयादिसंज्ञाये शक्तीनांविभागव्यवहारान्नप्रमाण
 रिच्छादिशक्तिभिर्नविरहः विभागेयथाशक्तिपंचकस्थितिरथावक्तव्यंक्रमेणाह ॥ यदातुतस्यचिद्रूपविभवा

याविभो

राम
२

मोदद्भंभया विचित्ररचनानानाकार्यसृष्टिप्रवर्तते भवत्युन्मविताचित्रासेच्छायाः प्रथमावृष्टिः ॥ चिद्रूपस्यशिवभट्टा
 स्तस्यायंधर्मः स्वभावोयोविभवः पंचविधरूपनिर्दृतिर्योगितातस्यामोदश्चमत्कारः तथास्वरूपपरामर्शरूपस्यज्जंभावि
 श्चात्मतयाविकासने यदुक्तेमयास्तोत्रे स्वरियस्यखिलमात्मनासृजन्निष्पन्नामृषसिरूपमामृशन यत्स्वयेनिर्जरसेनदृष्टो
 सेतत्समुज्जसतिभावमंडलमिति सूरानंजंभोक्ता तथाद्भंभयादेवभूतयास्थितिसुरपस्येवमायोयाभेदात्प्रातिवेचिच्यरव
 नोपलक्षितातत्त्वभावायानानाकार्यसृष्टिसत्यवर्तनेयदोन्मविताउन्मवराचरितावस्ततोद्वितीयाभावोत्रैरप्येनानु
 चितत्वात् चित्राचेतन्यमेवतदासावृष्टिः सूक्ष्मकालपरिच्छिन्नइच्छाप्रथमभागः अत्रचैतावच्छक्तिकालापोव्यवहर्तृ
 णांपरमार्थपदमारुरुततोसंभाव्यतइत्येवंनिर्दिश्यतेननुमायातत्वाहर्धकालविभागसंस्पर्शः अथवामायोर्ध्वपिपराप
 ररूपत्वादवस्याविशेषस्पकालविभागोपिस्पादित्यतएववृष्टिरित्युक्तम् सर्वचैतन्यमिज्ञायासुक्तम् ॥ साचदृष्ट्याहइहे
 शेकायंस्मरणकालतः ॥ प्रदृष्टावेदसमयेदरसंदर्शनसो ॥ अनालोचनतोदृष्टेविसर्गप्रसरास्पटे विसर्गाक्तिप्रसे
 मेचवाचनेधावनेतथा एतेष्वेवप्रसंगेप्रसर्वशक्तिविलोलता ॥ साचसूक्ष्मोन्मव्यशक्तिरपालस्याहृत्यदेशेप्रवेचि
 कीर्षितविस्मृतकार्यस्मरणेतथाप्रदृष्टेवप्रवृत्तजायावेदनवाले दरस्यभयस्पसंदर्शनपारंभसो अनालोचनत
 सहसेवेष्टेष्टे चरमधातुविसर्गस्यानेतथाविसर्जेनीयभाषणाप्रसंगे त्वरितग्रेथवाचने धावनविधौचेनिएतेष्वेव
 वसरेप्रसाप्रवोक्तक्रमेणसर्वशक्तीनांविलोलतामिष्टीभावः सुखदुःखात्मकत्वेनाश्रुत्वादेयेस्मिन्कार्येकथमोन्मव्यमि
 त्याशंकांनिवारयन्नाह ॥ कुस्मितेकुस्मितस्यस्याकथमन्मवतेतिचित् रूपप्रसारसतोगाहितत्वमयुक्तिमतः ॥ पंचप्र
 कारकृत्योक्तिशिवत्वात्रिजकर्मणो प्रवृत्तस्यनिमित्तानामारेणोक्तमार्गाणाम् ॥ मायाशक्तिरुतपूर्णस्वरूपात्प्रातिमय त्रिवि
 चित्रकार्यतापत्रस्वरूपप्रसारात्सात्यभोरस्पतद्रूपस्पर्कावभेदस्यकुस्मितत्वमयुक्तम् तथादिपरापरावस्यायांसदाशित्यो
 वेष्टरूपत्वेवेष्टमहमितिनिविष्टरूपत्वमेवसंविदिस्वरुति अपरावस्यायामप्यहंवृष्टमिमंवेष्टिचटोयमितिवाहेतदहो

॥

॥

॥

शिष्ट
३

मर्थि लभ

याविभो

राम
३

चिदात्मकतां विना प्रकारमानतैव नोपपद्यते इति तदुपपत्तेरिति मायाशक्तिवशादभेदापरामर्श इति सर्वदा स्वरूपप्रसङ्गा
 भवेति कथं गदितव्यम् अमेदापरामर्शानमेव भ्रातिरुपपत्तिरिति तच्च न किंचिदव्यातिरूपमात्रत्वात् न च प्रत्येकं यत्
 स्वविषयाविज्ञातत्वे च चिन्मयस्य प्रतिविम्बानामिव दर्शनापरमार्थत्वेन भावानोसङ्गविन्मात्रसत्त्वतयावस्थाना
 त एतच्च सर्वमीश्वरप्रत्यभिज्ञादीकायां निप्रनुमालोचितं सर्गस्थितिप्रलयानुगृह्णति गोदानलक्षणं च प्रकार
 रस्येयस्य तस्योक्तिः पंचविधस्योपपत्त्युच्यते तद्विवर्तिततः निजकर्मणोत्पत्त्यादिरूपप्रसरणरूपाय प्रवृत्तस्य निमित्ताना
 च दयादीनां कुमार्गणम् निमित्तान्तेषां प्रसंगस्यैवाभावात् यमेव प्रसरतीति न बोध्यम् इति तावदुक्तं नित्यविषय
 मेवोन्मुख्यमिति तदिदानीं निदर्शनेन स्पष्टीकर्तव्यमाह ॥ गच्छतो निस्तरे गच्छन्तस्तस्मात्तत्तरे गताम् आरंभे ह्येव
 पात्यतदोन्मुख्यं हि गच्छते ब्रजतो मुष्टितां पातोः पूर्वः कपोलदेवते बोधस्य स्वात्मनि ह्यस्वरचनो प्रतिनिर्देतिः तदा
 स्या प्रविकासो यस्तदोन्मुख्यं प्रवर्तते किंचिदुच्छन्नतामेव महद्भिः केषिदुच्यते तस्यैवाकार्यतो बोधतायया सङ्गः प्र
 जायते औन्मुख्यस्य यथाभागः स्थूलसूक्ष्माव्यवस्थिता न चोन्मुख्यप्रसंगेन शिवः स्थूलत्वमाकुचितं यथा एवं जल
 स्य निस्तरे गच्छति तरे गितो गच्छन्तस्सूक्ष्मः पूर्वः कपोलौन्मुख्यरूपः पातो च मुष्टितां गच्छन्तः पूर्वः ससूक्ष्मः कपोलदेवते
 तथा बोधस्य स्वरूपस्य स्वरूपविश्वरचनो प्रतिविम्बानां प्रमात्ररचनायोग्यतया यः प्रथमाविकारः प्रवृत्तारंभस्यो
 न्मुख्यं प्रवर्तते प्रवृत्तारंभश्च निर्वृतावस्थे भेदाव्यातिः धर्मत्वेन तस्याः प्रयनात् यदेतदोन्मुख्यमेव किंचिदुच्छन्न
 ताकथ्यते महद्प्रद्युम्नेन तच्च गर्भे अत्येव पितरंगोऽपि शिष्टैरपि तस्योन्मुख्यस्यैवाकार्यतायां दियो सावाभोगो ज्ञाना
 दि कार्यात्पादनसमर्थो विस्तृतो दार्ढ्यमयः तरे भागोः त एव रचनास्याविकारसदाद्योत् स्थूलसूक्ष्माव्यवस्थिता न
 चोच्छन्नतादिव्यपदेशोन्मुख्यप्रसंगेन शिवो बीजमिव स्थो न्यभावः इच्छाद्यसङ्गावेवात्यत्र किंचिदुच्छन्नतो न स्थो न्यं चिदात्म
 नः प्रतिविम्बकत्वे भावे रनाधिक्यात् नापि तदात्मता प्रथमभ्रातिरिति सर्वसूक्तदीकायाम् व्यावहारिकोपि तात्त्व्यमादेर्भ

दस्तथापरामर्शानिर्देहेरित्याह गोस्तनात्पाततः शीरेविकारस्तत एव हि न च न होरमित्येव पदेषोक्तिरुक्तताम् ॥
 गोःस्तनात्पातात् शीरेविकारस्तत एव तदनेतरमेव न च तत्त्वणोत्पन्न होरपरामर्शः यावत्परामर्शोऽन्तावत्सर्वदेवमेव
 एवमेवोन्मुख्यमिच्छाया उक्तम् इदानीमुपपादयन्नाह यत इच्छति तज्ज्ञातुं वाक्यं वा सङ्गया क्रिया ॥ तस्याः सर्वोपरोभा
 गोः कल्पनो यो प्ररादिया ॥ तत्कर्मनिर्देति प्राप्तिरौन्मुख्यं तद्विकारिता ॥ यस्मादिच्छतीत्यरे ज्ञातुं वाक्यं वा इति यदुच्य
 ते तदाव्यातपदमिच्छयेच्छालक्षणो क्रियामाह तस्या इच्छायाः पूर्वोपरोभा गोः कल्पनो यो पूर्वोपरोभूताव्यवस्था क्रिया
 या इच्छायाः क्रियात्वाभिधानेन इच्छादीनामन्योन्यात्मताशङ्कावस्थायां सतरां स्यात् तत्तच्च परमार्थत एवैव शक्तिः
 शक्त एवास्तीति प्रतिपादितम् अयत्तिकथायां विच्छायाः प्रोभागे या तस्मिन्कर्मणि तत्कर्मनिष्पत्तिरिति प्राप्तिरौन्मुख्य
 कर्मो वच्छिन्नानिर्देतिरौन्मुख्यं अं वच्छिन्नानिर्देतिमात्रमानंदशक्तिरित्यावत् तदोन्मुख्यविकासिता चिदास्था प्रवि
 कास इत्युक्तम् ॥ अनंतरं हि तत्कार्यज्ञानदर्शिन शक्तिता ज्ञानशक्तिस्तदर्थं दियो सोऽस्थूलसममयः ॥ सा क्रिया
 शक्तिरुदितानतस्सर्वं जगत्स्थितम् ॥ परतस्तस्मिन्निष्पन्नलक्षणो कार्ये यज्ज्ञानंतत्प्रकाशन शक्तिरपता चिदात्मनः
 सर्वं प्रतिपन्नरामवेद्यमंतः करणोऽवप्रकाशमानंतत्कार्यं यतस्सा ज्ञानशक्तिः अनंतरं सर्वप्रमात्वेद्यस्थूलकार्यो
 कारसंपत्तिकलस्सममय इच्छाविषय एव क्रिया शक्तिस्तत एव परिसमाप्तिः व्यवहार्यकार्यलाभादित्युक्तं ततस्सर्वं
 जगत्स्थितमिति न केवलं जगत्त्रिमाणा एवैवयावदेकैकवृत्तकारणकाले प्येवं शक्तिरपतेत्याह ॥ एवं सर्वसममयतिका
 लेशक्तिरयथात्मता न निर्वृत्तान चोन्मुख्यं निर्वृत्तं नापि निर्देतिः ॥ इच्छाज्ञानक्रियात्मता तावत्सिद्धतादिकारण
 काले औन्मुख्यमपीच्छा एवं भागोक्तिकर्मो वच्छिन्नविशिष्टनिर्देतिरूपः अन्याप्यन वच्छिन्नानंदरूपानिर्देतिरनिर्दे
 त्ता तदभावे विशेषनिर्देतेरभावात् यथा बोधाभावे विशिष्टवृत्तादिवोधस्यात एव निर्देते विशिष्टरूपता प्राप्तिरि
 ति प्राप्तिरुदरणं एवं ततम् यदिवानिर्देति शिष्टेन एव चिच्छक्तिरुपता ॥ शक्तिपंचकाय एक शक्तभावोपिकार्यो

उ
शिह
४

त्यतिर्नस्यादित्याह ॥ यदेकतरनिर्यालोकार्येनावननायने तस्मात्सर्वपदार्थानां सामान्यमवस्थितम् ॥ य
 स्मादेकतरस्यशक्तिभेदस्यनिर्यालोशपायेकार्येनकटाचित्पादित्यक्ततस्मात्सर्वपदार्थानामुत्पत्तिकालेसर्वतत्र
 मयशिवतत्त्वोपयोगः इतिनकटाचनापिशिवरूपसंश्लेषविशदितामहासंगं प्रारंभइवभावनामेवोकास्यनिर्मा
 णोपिपरमेश्वरस्यशंसोऽर्चितएवेतिसामान्यम् ऊभकारस्यापिघटकारोसर्वशक्तिशिवात्मना तदपरिज्ञा
 नातृऊभकारतेत्यर्थः एवमेतरेतितदपाठ जेन्मव्यनिर्देतिर्द्वित्वापेतया नकेवलघटादिकारणकालेसर्व
 शक्तिसंभवोयावद्ब्रह्मणवालेपीत्याह घटादिगृहकालेपिघटज्ञानातिमात्रिया ज्ञानातिज्ञानमत्रेवनिर्दिष्टा
 दृशंनताति॥जेन्मव्याभावतस्मान्निर्देतिर्द्वित्विना द्वेष्यप्रवर्ततेनेवनचवेतिविनाचितम् ॥ घटादिज्ञा
 नकालेघटज्ञानातिविदभेदाव्यातिवेचिच्यभिन्नघटदेवदत्तात्मकवेद्यवेदकाभासनेनामयत्रिमिकमएवंर
 पेसाज्ञानलक्षणक्रियाएवोपरीभूतावयवानतज्ञानातीतिवचनप्रत्युत्तिकालएवज्ञानातिरूपत्वात् ज्ञानम
 त्रैवक्रियात्मनिस्थितम् निरिच्छाखधानरहितस्यवेदनंनभवेन्मनसानधिष्ठानात् अवदानवद्दशनमेवेच्छात
 उवेच्छाक्रियाएवंभागजेन्मव्यंतत्कमनिर्देतिर्द्वित्वौन्मव्याभावतस्मान्प्रमातृवेदनस्यवानिर्देतिः नर्योन्मव्य
 पोतत्वमनिर्देतिर्विनाद्वेष्यप्रवर्ततेनचचितमभेदप्रत्यवमशंशक्तिरूपोविनापूर्णश्रुद्वोधात्माकर्तवेतिचदादीन
 सेविनिष्ठत्वाद्विषयव्यवस्थितोनाम् सेवचिच्छक्तिस्सामान्यानिर्देतिशक्तिरानंदरूपा ॥ ज्ञानकालेशिवत्वाभा
 वमाशोकमानयाह ॥ बुद्धिर्विनाकार्यबोधः साबुद्धिः प्रवृत्तौप्रज्ञा ॥ नचतत्पतयायोमइतिचेदपरस्थितो सा
 बुद्धिर्यत्पुनस्तत्त्वमवदिकोव्यवस्थितम् ॥ ज्ञानेबोधमयंतस्याशिवस्यसहजंसदा ॥ न्यादिभिर्नैतत्त्वत्वेनैर्द्विधा
 प्राकृतौमतिः ॥ तस्याएवात्मधर्मत्वमिष्टंनपरबोधको ॥ एषएवद्विज्ञेयोऽन्यायइच्छोप्रतिस्पृष्टम् ॥ तदुक्ताना
 तीतिज्ञानबोधोबुद्धिरितिः कथंरतिमतीबुद्धिर्विनास्यात् बुद्धिश्चप्रवृत्तौः प्रज्ञाताज्ञानचतयातस्यसर्वशक्तिशि

या
राम
४

वा

वतत्त्वस्यनिर्मलस्यसंबंधइत्येवेचेतत्र अपरावस्थायामभेदाव्यातावेकरसायांप्रयष्टकप्रमातृणांबुद्धिः यत्पुनः
 पूर्णतायापरावस्थस्यातएवसूक्ष्ममभिन्नवेद्यतामनुपयातमतएवसंदिक्कटिकात्तास्वदितंज्ञानबोधमात्रमबोध
 रूपंतत्त्वस्यशिवस्यसहजंसदाप्राकृतबुद्ध्यासेपितसद्भावात् तद्विनातदभावात् नत्वेवमपिन्यायवेशोषका
 दिस्सास्यतायातिज्ञानस्यशिवस्थितत्वोपगमे ज्ञानं हितेषामात्मसमवेतमिष्टंशिवश्चात्मरूपइत्युक्तंन्यायादिभि
 रिति तेनैतत्त्वत्वेप्राकृतोभेददशायांबुद्धियोगात्मनोज्ञानस्यतथाभिधानात् नत्वीश्वरेपरस्येज्ञातरि तदुक्त
 म एषएवत्यायइच्छोप्रतिस्पृष्टंतेयइच्छाचितेः प्रत्यगात्माश्रिताभेदमयेवोक्तायान्येर्मनस्संकल्परूपानतपर
 मेश्वरस्वभावभूतापरापरावस्थास्थिताया सर्वतत्त्वमयतयाशिवतत्वायस्थानमाह ॥ तदेवंप्रसूतोदेवः कटाचि
 क्षुक्तिमात्रको विभक्तिरूपमिच्छातः कटाचिज्ञानशक्तिः सदाशिवत्वमदेवात्कटाचिदैश्वरीस्थितिम् क्रियाशक्ति
 समाभोगात्कटाचित्प्रत्यक्षवेदनात् विद्यात्वविद्येशानत्वमंत्रमंत्रेश्वरात्मनाम् आत्मप्रज्ञादनश्रीदोऊवेतावाक
 थंचन मायारूपमितीत्यादिषड्विंशतत्त्वरूपताम् विभुद्विर्वातेरपाणितावतोव्यवहारतः वाक्यस्यलक्षणमासे
 संहतंपार्थिवेद्यनम् ॥ तस्मादेवमुक्तेनऊमेणस्वरूपानुप्रविष्टचित्रितेतिरूपशक्तिद्वयः प्रकाशानंदमयः ए
 णपरमेश्वरः शिवः प्रसूतः कटाचित्प्रथमतः शक्तिमात्रकोन्मव्यक्तंयाननृषक्तनिर्देतिमयेइच्छाएवंभाग
 परापरावस्थारंभदशायातदनुपपेपरविभक्तिध्यायिनोध्ययम् कटाचिज्ञातइच्छाशक्तिरूपत्वानिमित्तादथवेच्छा
 रूपमाद्यतदनुपपेप्रवृत्तपुंविभक्तिक्रियातोज्ञानमनुपागुक्तनयनात्कारात् ऐश्वरीनस्थितिकटाचिक्रियाशक्त
 स्सामभोगात्ययंतप्राप्तविभक्तिरुक्तिमात्रकटाचित्परापरावस्थोतरभिन्नाशेषवेद्यवेदकेरूपबोधात्मप्रमात्रवस्थयामत्रा
 दिरूपतोविभक्तिएकांतभिन्नैववेद्यस्यविद्यस्यस्थूलत्वम् प्रमातृणांचबोधात्मत्वेपिशिवेज्ञातोभेदापत्रेः स्थूलत्वम्
 यतोवेदनस्यापिस्थूलम् इदंनविद्यात्वम् यत्वेचेनोविद्याभेदोच्चासान्महामायामिच्छेति कटाचिदात्मप्रज्ञादना

पो

त

राम
२

श्रीदत्तारोतिपादा
 धर्मोस्तद्धर्मधर्मतः

एवेष्टा शक्तिमयः शिवो यावच्चित्त्वा तं यशस्वि मात्यर्थं ते परमशिवः अत्रात्रे चोन्मत्त्यनिर्दयपेतयाधिकतमसंभवः
तदस्मात्वाभूतैतदिहमात्रयाद्यथा प्रतिपाद्यमन एवाधिक शक्तिप्रदर्शनेन तेन पुनः पट्टिंशत्तत्र पतां विभुतिनि
शिवो भेदात्प्राप्तं तन्वद्विदुः इति नियमः मायो त्रीणोपधुनि विद्योन्मेषेति कामं मन्त्रां ज्ञासात्संसारसम्पर्कं पिपरमेष्ठ
भेदात्प्राप्तेः सर्वथैवाविज्ञेयतादागमावगते चैरेष्टावशेषपरपरव्यपदेशोक्ततत्त्वोपगमः वेद्याकरासाधनामि
निसाधुग्रहणमेषां ज्ञाद्व्यापनाय परमपि हि रूपं यद्विपश्यंता यदुक्तं प्रतिलिखु समाधानाचेति विश्वराचेति प्र
शान्तप्रत्यवभासाचेति अन्यद्व्यापनोधिकतरं प्रष्टुं प्रमस्यास्यात्तथापि संशयसंनिमध्यमायामुन्मेषतः
क्रमस्य कारणाभूतायां तत्त्वमशक्तिरस्यैव यदुक्तं प्रतिसंहतक्रमाप्यंतः सत्यमेवेदं समाविष्टं क्रमशक्तिः पश्यंतीति
ततो न सा प्रणाप्यंतं दर्शयितुं तस्याः परस्थिति रपतापरवृत्त्यरपताशब्दवृत्त्यरपता तथा च त एव सादृश्या
ह ॥ इत्याहुस्ते परं वदन्त्यदनादितथा त्वम यदत्तरं शब्दरूपमापश्यंती पण्डितवाक् ॥ यदनाद्यनेतं च परं वद
चिद्रूपं तदत्तरं निर्विकारं शब्दरूपं सैव च पश्यंती संज्ञा परावाक् वागुपतां विना परवृत्त्याव्यवस्थित्यकाशोपिन प्रका
शेतसादिप्रत्यवमर्शनी प्रत्यवमर्शनमेव च प्रकाशनमच्यते इत्याहुस्ते स एव चात्मेत्याह ॥ स एवात्मा सर्वदेहव्या
पकत्वेन वर्तते अतः पश्यद्वैत्येव चिद्रूपत्वमत्र एकम् ॥ यतः पश्यद्वैत्याभोक्तृता रपाज्ञेय रपश्रुते चिद्रूपत्वं
चेतन्यमात्रं स एवात्मा कथ्यते सर्वदेहव्यापकस्तद्गोपायैतनावस्थितो भोग्यभुक् स एव परमात्मा सर्वज्ञ इत्या
ह ॥ तावद्यावत्पराकाश्यावत्पश्यन्तं त्वम् ॥ अभ्यासप्रकर्षात्तथाकाश्याप्राप्तामापश्यंतेव भवति यथानंतं स
र्वमेव विष्टो पश्यति येन दर्शनं क्रियायां स्याः प्रयतेतदेवाविद्योपशमात्परमार्थो सावित्याह ॥ अत्रादिहृतिभिर्हीने
देशकालादिशून्यत्वम् सर्वतः क्रमसंदोहमात्रमाकारवर्जितम् ब्रह्मतत्त्वं पराकाशपरमार्थस्तदेव सः ॥ तदाथै
प्रकाशनव्यापार इदियालोचनायुपायोपयोगो नास्ति देश कालजात्यवच्छेदाच्चात एव सर्वतो देशात्कालाच्चयः क्रम

न

राम
९

स्तद्व्यपदेशमात्रं ब्रह्मतत्त्वं क्रमस्यैव संसाररूपत्वात् अतश्च सर्वग्राह्यग्राहकाकारवर्जिते ततः परतरस्याभावात्परा
काश्याप्राप्ते तस्यैव च परमार्थः पश्यंती रूपः स एव च प्रतरेवं भवतीत्याह ॥ आस्ते विज्ञानरूपत्वे स शब्दोऽत्र विवक्ष्य
मध्यमा कथ्यते सैव विदुनादमरुत्क्रमात् ॥ स एव पश्यंती रूपः शब्दोऽर्थप्रतिपादनेष्टा रपया विवक्ष्योपलक्षिते मनो
विज्ञानरूपत्वे आस्ते सैव च मध्यमा वाक्यं कथ्यते क्रमेण विदुनादमरुत्क्रमात् प्राणापानवायुश्चासात् प्राणापानात्तरनित्य
मेका सर्वस्पति एतीति प्रतरप्येवमाहु इत्याह ॥ संप्राप्ता वक्रादुदरं काण्ठादिस्थानभागाः वैखरी कथ्यते सैव व
द्विर्वासनया क्रमात् वृत्तादि रूपैर्व्यावृत्ता गृह्यते च चरादिना ॥ अत्रापि विदुनादमरुत्क्रमात् प्राणापानात्तरनित्य
वक्रादुदरमिति योऽन्यम् तदुक्तं प्राणो वर्णो न भिद्यन्त्यवर्णेष्वेव प्रलीयते इति ततो वक्रादुदरं प्राप्ता काण्ठादिस्थान
भागेषु विभक्तककारादि वर्णोऽप्यवैखरी वर्णपते स्थानेषु विद्युते वायोऽत वर्णपरिग्रहा वैखरी वाक्प्रयोगोऽप्यप्रा
णवृत्तिनिबन्धनेति परतोपि वाद्यार्थवासनया विद्यारपया क्रमेण वृत्तपटाद्याकारैर्विद्युत्ता सैव वाक् चरादीनां प्रा
णभावमापद्यते तथाते प्राद्वरित्याह ॥ यस्मात्तैरच्यते सद्भिरेवं वस्तु प्रवृत्तये अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यद
त्तरम् विवर्तते तथैवावेन प्रक्रिया जगत्तोयतः न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यशश्चानुगमाहने शब्दब्रह्मणि निश्चातः
परं ब्रह्माधिगच्छति अविभागात् पश्यंती सर्वतः संहतः क्रमा इत्यादिवाक्परचने सैरेवं प्रतिपादितम् ॥ य
स्मात्तैर्वैयाकरणैस्सद्भिः साधुभिर्मण्डेरैव मुक्तं रूपं प्रतिपादितम् पश्यंती रूपं शब्दतत्त्वमत्तरमनाद्यनम ब्रह्म विद्या
र्थभावेन विवर्तते तदस्य रूपमात्मन्युपगच्छति अस्य विभक्तान्यरूपोपगच्छति विवर्तस्तस्याः तद्विवर्तने यतो विव
र्तनाय क्रियाभावभूतभुवनादिविन्यासवैचित्र्यमिति तथानमद्यपि पटादिप्रत्ययोलोकाव्यवहारे स्थितो वाक्चक्रा
नुगमवर्जितः वागुपतां विना न ब्रह्मतत्त्वप्रकाशोपि प्रकाशेतसादिप्रत्यवमर्शनीति तथैवं भूते पश्यंती रूपेण
व्यवस्थायि यो निश्चातस्तेन परं ब्रह्माधिगतं भवतीति तथात च पश्यंती रूपं ग्राह्यग्राहकविभागक्रमरहितमविभागा

ॐ
शिह
८

तपश्चतुर्दशकालं कर्मसंसारवर्तते चेति आदिगुणान्याक्यदर्शितमध्यमाद्यैवयादिवाक्यैरुक्तमिति तद्विद्वानौविचार्यतइत्याह ॥ तद्विचारयराज्ञंनसंप्रत्येषविधीयते ॥ वैयाकरणोक्तविचारार्थसिद्धांतोवक्ष्यमाणोयुक्तियुक्तत्वाद्यः सपरिनिष्टोप्राप्यतेतथाचेत्याह ॥ आदौतावदिद्विद्यत्वेस्थितावाक्यमसंज्ञिते तस्यात्मताब्रह्मतावावक्तुंशक्यमानसाधुभिः ॥ प्रथमेतावद्वाचोयुक्तिरेवैषाविरुद्धतायादिवकिंस्थितातिस्थूलकर्मद्विद्यत्वेबुद्धीन्द्रियस्यबोधोपयोगोपिभवेत्तस्यपर्यन्तवर्तितन्यात्मनोब्रह्मतत्त्वस्यवासंबंधीसमावोभवेत् तस्मात्तस्माधुभिर्पूर्ववत्तदुपलब्धवक्तुमेव नशक्यम् तस्याविविधायांस्थितत्वात्पाणिपादादिव्याहृतापरमार्थत्वंनयुज्यतेइत्याह ॥ इद्विद्यत्वेपिसामान्यपाणोदेवब्रह्मतानकिम् तत्रचेत्स्मकलनासर्वत्रकलनागतः ॥ वाचःसुखपश्यंतोरपतयाब्रह्मतास्तिनेनेषोक्तेतिचेत्तामस्यरपतासर्वत्रपाणोदोद्यतावपिचाग्रेकलनयिष्यते अथवाग्यपदेशेपिध्यानावस्थायाहृत्कालान्तुभूमध्यादिस्थानांतरापत्रमाणात्रस्याउत्वेषोनतपाणोदेवमस्तीत्याह ॥ अंतःउमोहदादेष्ट्याणादिकिनसत्यतासर्वस्यांतःपरामर्शोर्णतास्तिप्रवर्तते ॥ प्राणापानसमानोदानादेरपिहृदाद्याक्रमणात्सत्यतास्यात्सर्वस्यचार्थस्यप्रवृत्तिकालेनःपरामर्शोस्तिनहिपश्यंत्यभिमतावस्थायांशहृत्पेवशहृत्पेवस्यापिनपरामर्शःकोवलमभेदेनेति सर्वेतथास्यात् अथवाचस्मिदिप्रवृत्तादिनोत्पत्त्याह ॥ अत्रोपासनयासिद्धिदेवतायोजितेतिचेत् योगशास्त्रेप्रसर्वेषादेवतासिद्धियोगिता ॥ योवैवाचमपासनेतेषोतद्विद्वोसिद्धिरुक्तावागोश्वरीचाधिष्ठातृदेवतातत्रास्तीतिमासतेतदपिनयोगशास्त्रादिषधिष्ठातृदेवताःकरणानामदाभूतानांचधारवशास्तिइयोपितनस्तत्रापिप्रसंगः तेनेतमेतव्यमित्याह ॥ तस्मादिराण्यगर्भादियोगसांख्येतिहासताम् विहायशास्त्ररचनानात्रवित्रविगतते पाणोदीन्द्रियवत्तत्रैतद्ब्रह्मवागिन्द्रियंभवेत् ॥ तस्माद्ब्रह्मादिप्रणीतयोगशास्त्रसंख्यानामितिहासत्रपंतदुक्तमयंप्रपंचयंश्चास्वकार्यम् तद्विद्विहासात्मनोविहायस्वमनीषिकयाशास्त्ररचनानंशभते एवंचयथापाणोदीन्द्रियमनादिशास्त्रासि

ते ए

म
८

इत्वात्रब्रह्मरूपेणविरच्यतेपिततदनुसारेणैवतथावागपि ॥ सांख्योदेरपिकथमनादित्वमित्याह ॥ अथोच्यतेप्रक्रियासोसांख्यादिरचितानसा तत्रोन्मेषप्रसरणोभवेत्संबंधवागिनी विमर्शानुभवेनैषायथावाक्यश्रमेष्विना लत्यतेबोधत्रयेणानतथाचरणोदिकम् इतिचेच्चर्चातोतावत्पश्यंतोयुज्यतेयथा ॥ सांख्यादिसिद्धांतेश्वरचनावोक्तमैद्विमितिप्रणोत्संबंधिकलनामात्रमेतत्रपरमार्थसंवित्पथोचनस्यशोस्तिनचप्रक्रियापरमार्थेविचारेप्रसंब्रह्मतायाति तत्राहिसर्वयोःसंविदिप्रतिष्ठापुपयांत्यसंविदितास्यसंतएवसंविच्चविमर्शान्तरासंविदेवनभवति ततश्चममस्ततत्सारस्वरूपोयेविमर्शानुभूयमानोभिलापमयएवेतिवाचासहकास्यधापाणोदीनाबोधमयोह्यथंमत्तापारंभोबोधश्चविमर्शोत्माप्रथमेवाचैवानुबिरोनतपाणिपादादिनेतिचेत् तदेवमपिबोधोविमर्शोत्मावाइयएवेत्यास्तामत्यदेतत् पश्यंतोतावत्स्वरूपाभिधानाभ्यांविचार्यतोयथापश्यंतोभवति पश्यंतोत्वेनयुक्तैवेत्यर्थःस्वरूपमभिधानंचतस्याश्चवेधितमाह ॥ वर्तमानसमाहृताक्रियापश्यंतुदाहता दृशिसकर्मकोधातुकिंपश्यंतोति कथ्यताम् ॥ वर्तमानकालाहृतादर्शनक्रियादिवागात्मककालेनिष्ठापश्यंतोशहृत्पार्थः दृशिञ्चधातुस्तकर्मकस्तकर्मक्रियइतिदृश्यमत्रकर्मनिरूपणोयम् तदेवपर्यालोचयत्राह ॥ यथाभासान्वदिभूतोस्तान्सतोप्यसतोपि सत्यत्वेदर्शनेभूतोस्तस्येत्येसत्यताकथम् ॥ यथाभासान्वदृष्टादित्रपाणिदेतयापश्यतिनेषोसत्यासत्यविचारे सत्यतातावदसत्यविभक्त्यत्रयोपग्राहितात्मकेविवर्तमिच्छुद्धिदर्शनभ्रंशमयात्रवाच्या असत्येनदृश्येनासत्यार्थदर्शितेपश्यंत्यास्त्यतायोगः अविद्यावादोपिनयुक्तइत्याह ॥ यद्वातथाविद्ययावासाप्यस्याः कथमास्थिता सत्यासमावसत्यावासत्यत्वेदर्शनस्ततिः असत्ययापिसत्यस्यसंबंधोतीवद्व्यंतः ॥ अनाद्यविद्यावशादप्यसत्यदर्शनेमिथ्यात्वेतावदस्याःस्थितम् अविद्ययापिचसंबंधोनतस्याचरते अविद्याविद्याभुपगमादेवासत्यानचसत्ययासंबंधोत्रपञ्चमयायुक्तः नचपश्यंत्यप्यसत्यायुक्तेत्याह ॥ असत्यायदिपश्यंतोपश्यंतोब्रह्मचिन्ता पश्यंतोयसत्यानचपश्यंतो

३
शिह
२

ब्रह्मतत्त्वमित्याद्यैरुपतास्यार्थस्य अन्यथाह ॥ वहिर्भावात्तिसृष्ट्यादौ पञ्चात्पशति सायकिम स्यात्सृजत्यस्यानि
विचित्रमभिधीयते ॥ किंतवांतराभावादिस्त्रिभावाः पश्यन्तेव सृष्ट्याः तांश्च सृष्ट्या लब्धस्वरूपात्मापञ्चात्पश्यते तदे
वदिष्टं तत्र तत्र सामान्यास्यस्यानि रूपाणि सृजतौ ते तत्त्वसंभवादाच्चर्यम् सत्कार्यवादापपत्तेः कारणस्य कार्यो
व्यतिरेकेणासत्ताप्राप्तेः असत्यसर्गोपसमंजसकारित्वेन मानिन्यप्रसंगात् न च जीदार्थवान्यथा वा सृष्टिरि
त्याह ॥ ज्ञाता नृज त्सोतान्वानेति ज्ञाते घटशंतात् अज्ञाते पुनसृष्टिः स्यादित्ये जीदार्थिकेन च ॥ सृष्टिश्च ज्ञा
तप्रवृत्तासृताज्ञातानाम तत्र सृष्टेः पूर्वमूलजसृष्टपत्तेकस्य दर्शनम् अतोपरिदृष्टानेव सृतेत तज्ज्ञाते पुन
सृष्टिर्गिति पक्षेनोपपत्तेः अथवा ज्ञाते पुनसृष्टिर्गिति न भवतो दर्शनम् नाभ्युपगम इत्यर्थः अज्ञाते घटपि बुद्धिमताम
बुद्धिर्पूर्वाकथं सृष्टिः निष्प्रयोजना च कथं स्यात्सृष्टिः जीदेव सृष्टसृष्टिः सृष्टिसंभावत्वेनेति हि भवतो नेष्टम् ॥ पु
नर्विकल्पयन्नाह ॥ तानि दृष्टानुसृति सृष्ट्या नुप्रपश्यति पश्यन्त्याः सत्वरूपायाः तत्सत्यत्वेन दर्शनम् असत्ये सत्य
दृष्टेव पश्यन्त्यां मलिनात्मना असत्यान्तस्य रूपात्मा कथं सृति कल्प्यताम् ॥ तानि तानि वस्तुनि दृष्ट्वा ज्ञात्वा वा सृज
तिसृष्ट्या वा प्रपश्यतौ ते तद्यथा सृज्यन्त शब्देन पञ्चादर्थः नृशब्देन वा वित्तर्के पश्यतौ त्वमेव न युक्तम् तथा हि सत्वरू
पासां दृष्टानो च सत्यत्वेन दर्शनेनाभ्युपगमो हेतुप्रसंगात् अथ ते धामसत्यत्वे ततो यथैव सत्यसर्गो मलिनता न हृद
सत्यदृष्टो मत्वेव भ्रांतिरूपता पुनरपि चासत्यानर्थान् सत्यान्सापश्येती जीदार्थभावेपि केन प्रयोजन प्रकारेण सृजतौ
ति विमृश्यताम् असत्यसत्यसर्गदर्शने प्रागुक्तेष्वविद्यापर्याप्तपर्यालोचनाप्रसंगदानाय पुनर्विकल्पिते प्रयोजन
ने विनैवाविद्यारतस्सर्ग इति पर्यालोचयन्नाह ॥ अविद्यायाः स्वधर्मः किं परधर्मो भवामवेत स्वधर्मे त्वेसा मालि
न्ये परधर्मेपि कस्या परस्पर्शास्त्वानिष्टस्य स्वतंत्रावातथापि सा स्वातंत्र्यादुर्तिवोरेव स्वतंत्रः केन वायंते ॥
अविद्याकिं पश्यन्त्याः स्वधर्मेऽत परधर्मेः स्वधर्मे त्वे तस्या अविद्यासंभावत्वे मानिन्ये स्यात् परधर्मे त्वे वा कस्या पर

स

ते

राम
२

स्यासौ धर्मः नृशब्देन वा देवस्य वाः कश्चिदर्थः परोक्षोति शास्त्रे भीष्टः अथवा विद्या स्वतंत्रैव तत्त्वकस्य चिदसंभूता तथा
पि सा इह देवस्वातंत्र्यादितोः स्यात् स्वतंत्रो हि केनात्येन निवार्यते केन वा प्रवर्त्यते तथा हि स्वतंत्र एव न स्यात् अ
तः प्रवृत्तौ स्वतंत्रा निवृत्तिः पुनरस्याः परकायोपि स्यात्तत्र निवृत्तिकारणभावमात्रेपि सृष्टिकत्वेनास्वातंत्र्यापत्तेः
अवाच्यत्वमविद्याया विमृषन्नाह ॥ तत्त्वान्यत्वे वाच्यवाच्यविद्यामिधीयते पश्यन्त्या लक्षितासौ वानवायदिन
लक्षिता पश्यती ज्ञातुमायाति लक्षिता तर्हि लक्षिता ॥ वस्तुनिहितस्यान्यत्वनित्यत्वानित्यत्वादिभिर्वस्तुधर्मैर्वा
च्यान्यवस्तु पुनरविद्यानिस्संभावा कथं स्वभावतया व्यपदेशादौ स्यादिति चेत्तदवस्तुभूता सा पश्यन्त्या दृष्टानवा
यदिन दृष्टा तर्हि पश्यती ज्ञातुमायाति सर्वदर्शनाभावात् पश्यती स्यादित्यर्थः अथ तया दृष्टा तद्वैवोपलक्षिते
वा परविवेकेनैव प्रतिभातत्वात्तदनुसारितया वाच्यापि भवेदितियावत् तत्त्वान्यत्वेपि तिवद्वचने शोडाबर्वादि
न्यायेन अवाच्यत्वेनाप्यवधार्यता तस्याः स्यादित्याह ॥ अवाच्यत्वेन भवतो तस्या रूपात्तु गतम् अलक्षितस्वरूपा
या अविद्यात्वे कथं स्थितम् ॥ अलक्षितत्वे सत्यावाच्यत्वेनापि तदीये रूपात्तु प्रमाणाद्भवतामवगतम् तस्याप्य
लक्षितत्वात् अलक्षितस्वरूपत्वे वा वाच्यत्वे वदविद्यात्वमपि कथं व्यवस्थाप्येत अनुमानसिद्धतौ कल्पयन्नाह
भेदबुद्ध्यानुमानाच्चैल्लक्षिता तर्हि लक्षिता ॥ भावभेदसिद्धयर्थानुपपत्त्या तयात्वेनाविद्यायदिलक्षितानुमिते
त्यर्थः एवेतर्हि लक्षितेव तत्त्वमित्यलक्षितत्वमुच्यते स्यात् अवाच्यत्वे वा एवमपि न सिद्धेत्याह ॥ न चानुमान
सिद्धेतेष्ववस्थायादिदृष्टानात् ॥ न चापि भवतो नुमाने सम्यग्ज्ञानसिद्धे अवस्थादेशकालानां भेदादिना सश
क्तिप्रभाधानामनुमानेन प्रसिद्धिर्गतिर्लभेति हस्तस्पर्शादिवोधेन विषये पथिधावता अनुमानप्रधानेन वि
निर्णयानुदलभेति चान्यच्च वदतः न हि वस्तुव्यवस्थापने शक्तायां प्रत्यक्षात्पुनता तस्य स्यादशक्तायां त्वप्र
माणपतेव ॥ सत्यावास्यादसत्यावानमध्यायाः समन्वयः विद्यानभवतो तेवंतत्त्वत्वाकाचिदापतेत् सत्येव य

३
शिह
२०

दिविद्यानामभावसादृश्यता श्रुत्यायां बाधते चित्रं पश्यंती दर्शनात्मिका ॥ सत्तासन्निसत्तेसाधुसमतीवास्यादवि
द्यासत्तातद्विपरीतावेत्यर्थः नमध्यायासम्भवः सदसतोपरस्पराभावरूपत्वात्तत्ततोयराशिसंभवः यतः तथा
द्वीयमविद्याविद्यानभवतीत्येवंविद्यापर्युदासेनसमस्तविद्यात्मनयाप्रथमानानप्रतिषेधमात्ररूपातच्चविद्यास
दृशीकाचिद्विद्यात्मिकास्यादविद्यासत्येकप्रतश्चनानिर्वाच्यत्वेनाप्यद्वयम् विद्यानां सम्पत्तानामभावः प्रसज्य
प्रतिषेधोपियद्यविद्यानसाश्रयतानिर्दिष्टमात्रेनकिंचिदितितयावत् ततश्चश्रुत्यानोरप्यापश्यंतीनामसम्प
त्तानात्मकः पक्षोबाधनइतिचित्रम् सम्पत्तदर्शनबोधनेवद्वैतभ्रान्तिः अकिंचिदप्यबाधनशक्तिभावात्तसम
वत्येतदित्यर्थः पश्यंतीचेनेश्चरप्रतिमिज्ञोक्त्यायेनशब्दनात्मिकापरमेस्वरशक्तिरिष्यतेभवद्विरीश्वरापगमप्रसंगा
दपितसूक्ष्मावाच्याभेदेनस्थितावाचकः शब्दइत्येवंचशब्दात्मासाविद्वियत्वाभावेपिपाण्यादियथापार्थिवत्वात्तप
रमार्थस्तथावाच्यवीवागपीत्याह ॥ पाण्यादश्चइराद्यात्मावाचोवाद्यात्मनानकिम् सिंधुशब्दादिवज्जलेनपश्यत्या
दितोभवेत् ॥ नशब्दमात्रेपश्यंतीमध्यमादोस्यात्तुसहतेसमुद्घाष्टादिरिवतथातत्रादर्शनात्तत्तपश्यंत्यासत्य
भूताप्रविद्ययाबाधनमपितुमध्यमायाइत्याह ॥ अथमध्यमयावास्याभावाग्राह्यायविद्यया तस्याएवदिसंयो
गोबुद्ध्यासंकल्पनात्मना ॥ मध्यमाख्ययावाचावाद्यत्वेनभेदेनाभासमानाभावायविद्यावशाद्वाद्याः तस्याएव
संकल्पनात्मनायावसायरप्याबुद्ध्यासंबंधात्तः करणोपाणापानपथेतस्याएवावस्थानात्तत्तपश्यंत्याः एतदपिने
त्याह ॥ तत्रापिमध्यमास्यात्कार्यं पश्यंत्वस्यया साजन्त्याहेतुनकिंनशक्तेननयेदसौ ॥ तत्रापिमध्यमायाबु
द्धिपदेवेत्येवदकहेतामवासिनिस्थितायायविद्यायोगइत्यभ्युपगमेमध्यमावाक्यादविद्यावाक्याभावाद्वाच्येवच
एवंस्यात्मावाद्यास्यादितित्यायेनान्यकारणाभावात्पश्यंत्वस्येवसाजन्त्याप्राप्ताएवंचसतिकेनहेतुनातामध्यमा
शक्तोभिन्नग्राह्याह्निरितामसौशुद्धसमावासतीजनयेत् तद्वयंचित्तज्जननेयुक्तमित्याह ॥ नद्वितस्यानिमित्तेवाका

या

राम
१०

गणंसमवाधिव निमित्तत्वेष्टयत्वेत्स्यात्ममवायेतदात्मता ॥ असावितिवर्ततेअसौपश्यंतीतस्यानिमित्तमात्रेकारणं
विज्ञानायमनापिसमवाधिकरणं सजातीयतयायविभागेनवास्थितम् निमित्तमात्रेवद्वैतायतिः समवाधित्वेवहीर
स्ववदभ्युपादानकारणात्वेसत्परातोपादेययोरेकप्रवादरूपत्वेनाभिन्नयोगक्षेपताप्राप्तावात्मभेदेन्यथातथात्वे
तस्यात्तु चटंप्रतितेत्तनामिववासमवाधित्वेपश्यंतीमध्यमयोस्तत्तपदवदभिन्नात्मताभेदेनाप्रथमात् ततश्चदोषम
भिधायद्वयेपश्यंतीत्वमप्यनुपपन्नमाह ॥ तथापिचिद्ययोगः पश्यंतीमानमेवचेत् अंधंमूर्खंजगद्वाह्येसर्वमेव
भविष्यति इंदियादेर्मनोहतेस्सर्वस्याएवलोपिता ॥ पश्यंत्यामध्यमयासदेकयोगक्षेपनेनकोनवामध्यमायाइवावि
द्यायोगदोषः शुद्धतादाने अथशुद्धेवपश्यंतीयतोभेदेनार्थात्पश्यत्पित्वात्तत्तपश्यंतीनाविद्यायोगदोषस्तस्याइत्येवंस
तिमध्यमायाअपितदभेदात्तथात्वेवाह्येभिन्नेयंज्ञातेधमज्ञमश्रवणाच्चोच्चारणश्रुत्यत्रेकमपिसर्वमेवज्ञाद्भविष्यति
यदित्वन्मतमाययिष्यतिनविदानीमेवमस्तीतिप्रत्यक्षविरुद्धतामस्यापगमस्याह चक्षुरादीन्द्रियमादिः प्रवर्तकोयस्या
स्तस्यामनोहतेस्सर्वस्याच्चक्षुरादिसदितायामिन्नायंविषयायाविलोपितानुपयोगिताचप्रत्यक्षविरुद्धापिभविष्यति
पुनरन्यथायोलोचयन्नाह ॥ पश्यंतीकिंशरीरेतदेहिस्सर्वत्रवास्थिता अंतरव्यापितातस्यावाह्येकिंमध्यमादिना ॥
पश्यंतीशरीरेत्तरहेताभूमौकिंवावहिरयोतिसर्वत्रस्थिताएवंस्मिन्कल्पपरिमितत्वेद्वितीयस्मिन्मध्यमायाकस्यामि
देतावेद्यमयाअपिद्याप्रवस्थानात्किंमध्यमावेत्तोरूपवाक्यप्रभेदेन ॥ प्रसरेत्तादविन्हादिमापेक्षानेदनीश्वरी
पश्यंत्यनुवर्तमाना प्राणापानरूपविन्दुनादमापेक्षानेदनीसंहारयोः प्रसरेत्तद्विन्हादिमापिकाताप्यद्वयास्या
देतदनीश्वरत्वम् ॥ प्रतिदेहेष्टयकिंसासर्वत्रैकोनवास्थिता नानात्वेतद्व्यतिरेकतदेवात्ममशब्दता शरीरेः प्रवि
भागजेतान्यसन्धानितेस्थितिः ॥ साचपश्यंतीप्रतिदेहेष्टयभूतावास्यासर्वदेहेष्वेववा एष्टयत्वेनवद्वाः पश्यत्यः
स्यस्तत्तज्जनाहेतुम् वाकोसन्निसर्वदेहिनामेकपश्यंतीयोगादेकत्रापिवक्त्रितत्पर्वकप्रयत्नपरितप्राणाभिहतस्यानोः

किं

या

ॐ
शिष्ट
११

नितरशद्विशेषोयस्यसर्वेष्वपि तस्मात्सौनेष्वप्युच्चरितः स्यात् अन्यथा कुचिनादृशकार्याकरणात्तस्य स्वभा
वभेदापत्तैरेव न स्यात् अथैकत्वेपि शरीरोपाश्रयः प्रविभागस्तद्विकल्पेवेति तत्र तान्यसत्यानीति तद्वदशने व्यव
स्था नृचासत्यमपि चिद्रूपं कचिद्रूपयोगिभवतीति यावत् ॥ अविभागेत्यादिकेन लक्षणो न सन्नहिता पश्यन्तीय
दिवगोपेन लक्षणं तद्विलक्षणम् ॥ अविभागानुपश्यन्ती सर्वतः संहतक्रमेत्यादिना लक्षणो न संप्रख्या प्रतिव्याप्तिपरि
हारेण लक्षिता यद्युच्यते तल्लक्षणमेतद्विलक्षणमतिशोभनं मित्युपहासो यतो विलक्षणा लक्षणास्य यच्च तान्ति
गमात् तदाह ॥ अविभागाकथं सा स्यात् यतः पश्यन्त्यसौ स्मृता ॥ यत एव पश्यन्त्यसौ विभक्तदृशार्थोऽस्वीकृतः
कथं मविभागा स्यात् यतो लक्षणं लक्षणपदयोरेवोपविष्टः तथा हि यानि पश्यन्ति किं सावत्पदिकान् भागशः
यत आद्यदि पश्यन्ती मित्या पश्यन्त्यदाहता यद्यारपेण पश्यन्ती निर्विभागा कथं भवेत् ॥ स्वकोनकोनरूपद्विकालभा
गेन किं दृश्यवस्त्विति पश्यन्तियानि दृष्टं प्रवृत्तेत्यध्याहारः युक्तं ह्येतत् यदि पुनरतथा विषये येषां पश्यन्ती भवति तन्मि
थ्याज्ञानरूपा पश्यन्ती अथवा मिथ्या पश्यन्त्यदाहता पश्यन्तीत्यर्थः अविभक्ता तदा स्यात् भिन्नदृश्यवस्त्वभावात्
पश्यन्ती तान्तिरोधात्तद्व्यतिरेकस्येति तद्व्यतिरेकस्येति तद्व्यतिरेकस्येति तद्व्यतिरेकस्येति तद्व्यतिरेकस्येति तद्व्यतिरेकस्येति
स्वकोमेव सावत्पदम् ॥ भविष्यंतं वर्तमानं कथं पश्यन्त्यनागतम् अन्यदिग्देशगोचरान्यदिग्देशस्य दर्शनम् ॥ यो ग्पदेशस्य
वर्तमानार्थोऽभिव्यक्तत्वेन तावत्सर्वप्रमातृणां स्वात्मन्यनुभवः तत्र भविष्यंतमर्थं तदनागतमेव कथं वर्तमानं वर्तमा
नत्वे पश्यन्ती स्यात्समग्रपत्यर्थः तथान्ययोग्पदेशस्थितेत्ययोग्पदेशस्थितस्य दर्शनं समग्रदर्शनरूपा पश्यन्तीत्यर्थः
तथान्यदिग्देशकालगतेन ज्ञानेनान्यद्विकालगते सति विद्यमानेनार्थं तददर्शनम् ततश्च कथं वर्तमानं योग्पदेशस्य मेव
पश्यन्ती भविष्यंतमनागतमसंप्राप्तमन्यदेशस्थितं पश्यन्ती स्यात् सर्वदर्शनी चेष्टते सा देशकालावत्र परस्परपेक्षितता
॥ अथ साधारणो ज्ञानं तादृक् च न पश्यन्ति तथापि तद्विभेदेन भवता तदभेदः ॥ न किंच न गृहीते स्यात्तथान्यासं हतक्रमेण

महाश्व

साम

लक्षणांतर ७

देशकालभिन्नार्थशास्त्रोक्तिभिन्नान्येवज्ञानानि सापश्यंतीतेषु साधारणत्वेकतादृक्त्वं तज्ज्ञानप्रपञ्चनव्यापनसमं किं
चनानियतं परिदृश्यमाननीलपीतादिबिद्यतज्ञानोत्तरमस्मितवश्यतिसर्वं पश्यंतीत्यर्थः तथाप्यसाधारणनीला
दिनियतज्ञानानामेतादृशस्यापि भेदाभिद्यमानता स्यात्तत्सामान्यतातेभ्यस्तस्याभेदात् तथाच सति न किंचनाना
गतादिगृहीते स्यात् न गता र्थाज्ञानाविभिन्ना पश्यंतीतदानीमेव तंगृहीष्यतीति अथवा नीलपीतादिज्ञानवद्वेद
तास्याः पश्यंत्यास्तस्याप्यपि नीलादिवा भविष्यदुत्तमानार्थशबलीकृत्वात् अथ तस्मान्मविष्यदादिशबलतापि
तद्वोधमात्ररूपत्वेनाविभेद एव तत्सदभेदतो न किंचन नीलादितया गृहीतम् ततः कथं पश्यंतीत्यादिति अथा
न्यांतरभेदितानेः पश्यंती संहृतक्रमेति ॥ संहृतः क्रम इत्यस्यां संहृती जायते परः यथाक्रमः संहृतो वा किमात्मन्य
परत्र वा आत्मनः सक्रमत्वे स्यादन्यत्रापरसंगमः किंप्रवृत्तक्रमाभ्युत्पत्तिरपह्नित्वे प्रसज्यते ॥ संहृतः क्रमोऽस्यामिती
त्येवमिति शास्त्रोक्तिभिर्ज्ञेयः क्रमो योज्यः एवं यदि स प्रमथ्यं पश्यंत्यात्मनि बद्धव्रीहिसदृशसंहृती न्योद्यं पक्षणो यो ज्ञेयव्याहृत
म् अथवा ततो यार्थे यथाक्रमः संहृतः पश्यंत्यासा तथा एव चाधिकराणापेक्षायो किमात्मनि संहृतो या परत्रेति वि
बाल्यः तथात्मनि क्रमस्य संहृणो योजने सति तस्य सक्रमत्वे स्यादथान्यत्र तद्वितीयवस्तुसंबंधः ततश्च द्वेतापत्तिः अ
थात्मन्येव एवं सक्रमयाभूतयापञ्चात्मसंहृतो निवारतो न च तत्र द्वेतापत्तेः तथापि तस्याः सक्रमाक्रमरूपह्नित्व
प्रसंगः अविभागकथं सा स्याद्यतः पश्यंत्यसौ स्मृतेत्यत्र पश्यंतीत्यादेव दर्शनक्रियाकर्मकरणापेक्षयानिर्विभाग
त्वं दृष्टिते समर्थमाने परेणाशङ्कते ॥ अथात्मना साक्षात्माने पश्यंतीनिर्विभागशः भागकरणाभूतत्वात्पारतेऽ
ज्ञातात्मा ॥ आत्मनेवात्मानमेव च पश्यंती सा स्थितानिर्विभागशः विशिष्टादत्यंतपृथग्भूताद्वागाद्वागात्त्रिष्ठा
ताकर्मकरणादिशक्तिपात्रास्थितेत्यर्थः तत्रापि भागद्वितीयकारकशक्तात्मनिकरणादिरूपत्वात्तस्या एव पारत
यज्ञदत्ता च प्राप्नोति स्वाते आत्मत्वादेव चिद्वपस्यते तदीश्वरपश्यति भिन्नाया परीत्यम् पश्यति आत्मानमात्मना ह

३
शिव
१२

तिदेवदत्तोयथा तथा भविष्यत्तत्रास्मिन्गौरविभागात् हस्तोदेः करणोत्वं हि सस्तकादेश्वकर्मता ॥ कर्तान
नस्माववीनासुतोइदं पुनः ॥ देवदत्तात्मनियथाकर्मादिभेदस्य तत्रास्मादित्यतः देवदत्तस्य मूर्तेन चित्ताकारस्य
स्वोदेववद्भिः पश्यतीतात्मशरीरमिधायैर्विभागः तथा हि हस्तस्यान्यस्यावयवस्य शब्दादियुक्तः करणातामस्तक
स्य हस्तयोदेवोदयमानस्य कर्मता कर्तानो यस्मिन् शरीरात् स एव हस्तोदिसंबन्धो वयवोत्पत्तौ यत एव तावत्प्राप्तमा
वः पश्यन्त्याः पुनश्चिन्मात्रं पश्यन्त्यामावात्रावयवोपेतो यव्यवहारः ततस्तस्या एव भागो वराणा
दित्वेन जडतापत्तिरेव ॥ पश्यन्त्या हस्तमात्मानं हस्तं वा हस्तं वा कथम् पश्यन्त्या दर्शनं हस्तं च वा युपपद्यते ॥ आ
त्मानं च पश्यतो किं मह एव पश्यत्यहम् तद्वयमपि न युक्तम् यतः पश्यन्त्याः प्रकाशरूपा यश्च हस्तमप्र
काशतानेव हस्तं चात्मानं न पुनर्दर्शनं क्रियाप्रयुक्तं न च पश्यन्त्या आत्मा प्रतिज्ञा मत्प्रायेन प्रतिज्ञा मेव दर्श
नक्रियाया उपयोगेन वर्तमानता स्यात्तापित्ता स्यात्तात्मानादिकालावच्छेदः ॥ पश्यन्ते सा किमात्मानं पश्यन्ती जडमे
व वा जडत्वमेवास्याः पश्यतोऽयं न वस्थिता ॥ सा चात्मानं प्रकाशरूपा त्वपश्यन्त्या तत्त्वाच्च किं पश्यन्ते पश्यन्ता
प्रकाशरूपं जडं जडं तस्मिन्सा पश्यन्त्या तस्यात्मा पश्यन्त्याः प्रकाशस्त्वपश्यन्त्या पित्वात्मानं मेव ततस्तस्यापि एवं
विकल्पयोगादनवस्थिता अवस्थानस्य दर्शनविश्रान्तेरभावात् किंचित्पश्यन्ति वास्तवमेतदस्मद्दर्शनान्वयः कर्मत्वे
पारतंत्र्यस्यात्र स्याद्वनिजात्मनि ॥ यदि वा भवद्भिन्नो न्यनीलपीतादिस्थले विभक्तस्वरूपं हस्तं पश्यन्त्या पितृ हस्तं
मनापत्रं दृष्टारमेव किंचित् विकल्पसूक्ष्मं पश्यन्त्या पश्यन्ति हस्तं यमयदृष्टं यमयदृष्टं प्रकाशते पश्यन्तीति कथ्यते
ततोऽस्मदीयदर्शनानुगमस्यात् पश्यन्त्या क्रियावत्कर्मकालविभागात्मा तत्राभावेन वास्तवकर्मत्वेऽप्युपग
ममाने तदीयसूक्ष्मं हस्तं रूपात्माधिकारोऽस्मिन्निवेकात्मनि हस्तत्वात्सत्तत्रेह पश्यन्त्या पारतंत्र्यस्यादिरुद्धम् ॥
स्फोट एव हि पश्यन्ती तदन्वावाहयमेवेन तदन्वयेन देवो वा तदगन्तव्यं पश्यन्त्या वाक्यगत्या त्रस्यत्वेन भयते न विभे

तिनचमित्रं पश्य

नवपश्यति ४
राम
१२

पता आप्रानाप्रविचारो वासवैव विवर्तते ॥ भवद्भिः स्फोटः पश्यन्ती च नित्यत्वेनाभ्युपगतोततः स्फोट एव वा पश्यन्ती
स्याच्च हस्तमात्रं भेदात्ततो वा न्यातत्र हस्तं तस्या तत्त्वत्वे हेतुको वाभ्युपगते तत्पश्यन्त्या स्वेवंधिसम्यग्दर्शित्वं लभ्यतां गन्तव्ये
हस्तिष्ठशतमासे इत्यनया वाक्यस्फोटप्रतीत्या त्रलोके ननु पश्यन्ती संज्ञास्य दर्शनं रूपत्वेन सर्वस्य स्फोटस्य सत्याभिनि
ता हस्तकाद्विशिष्यमाणा लभ्यते अन्यत्वे हेतुस्फोटस्य सत्यस्याप्यसत्त्वात्त्वेन दोषः पश्यन्त्यात्मनस्तत्त्वं विदुः पश्य
मिथ्यात्वं दोष एव पश्यन्त्यैकोनस्फोटस्यार्थत्वात्तात्प्रमाणानां प्रमाणतत्त्वविचारो वासवैव विवर्तते सर्वेषाम
विशेषेण सत्यं रूपत्वात् प्रतीकपश्यन्ती बह्वन्तित्यस्फोटबहुत्वेन तत्तद्वाहयानिरित्येतदप्यत्र सूचितम् ॥ स्फोटस्या
सत्यं रूपं हि पश्यन्त्यैव्यंगता कथम् पश्यन्त्या सत्यरूपा यश्च सत्येव्यंगतानं च तादृग्यं जतसापेक्षमात्रं किंच न ज्ञायते ॥
स्फोटस्य च हस्तस्य नित्यस्य सत्यस्य पदवागंधनिभिः पश्यन्ते किंचित्स्वरूपे रशक्तैरत्यंतविज्ञानीयैः कथं व्यंगता सत्यप्रका
शनसामर्थ्ये तेषां सत्यतापत्तेः पश्यन्त्यात्मत्वेऽपि च स्फोटस्य सत्यं ज्ञेयता तथैव न युक्तं सत्येनाविद्यात्मना व्यङ्ग्यमान
लोके न रूपमिव स्वयं प्रकाशनशक्त्या किंचिदेवाविद्यात्वेन सास्यात्तावत्पंचरूपे वा विद्येति हत्वा ॥ पश्यन्ती वा प्रमाणो
न केनासौ प्रतिपद्यते प्रत्यक्षस्यागोचरत्वादनमानं प्रदर्शितम् भवद्भिरेव नाप्रमाणं न भूतायैव रूपा ॥ प्रमाणो न वा
केन पश्यन्ती भवद्भिर्व्यवस्थाप्यते प्रत्यक्षतावत्तत्र च हस्तमनोगोचरति कर्मात्रास्ति अवस्थेत्यादिना भवद्भिरेव तस्य र
पाणाच्चानुमानं न सत्यं गवतो धकम् आप्रस्यापि नानुभूतायैव रूपा तादृपिनप्रमाणम् ॥ अथ सत्त्वानुभवेनैव पश्यन्ती प
श्यन्तीति एव तदप्यपरस्यासौ पश्यन्ती कर्मता राता यो हि पश्यति पश्यन्ती स देवः परमो ममतः ॥ अथ भवतो मामाहुः स्व
गतेनानुभवेन प्रमाणो न पश्यन्ती युक्तो योगात्समाधिरूपानां तस्येति एव तद्विषयपरस्य सत्त्वानुभवसंज्ञस्य पश्यन्ती क
र्मत्वे प्राप्ता तत्र सा परमाथेनोपगतानुत आस्यायस्मात्तदानीं पराकाष्ठा प्राप्ता देवत्वेन सर्वोत्कर्षेण भवतो मतः स्या
त् यस्तामपि सर्वदर्शनी पश्यन्ति ततश्च दर्शनत्यागः ॥ प्रतिभाकथिताया वासानुमानेन न ज्ञते न चापि प्रतिपाद्यस्वका

यावद्वदुत्तमीता ॥

भविष्यतास्योपलभ्यते तत्कथं कालविशेषेणाप्यनवच्छेदः ॥ अनन्तस्यानुभूतिः कापरिच्छेदं विनात्मनः अनन्तवगमः
ऊचते जज्ञे शोतताकथम् असर्वगप्रमाणं हि मूर्तिनो लभ्यते चितः ॥ धातुपदकोपगमाद्देवोदेदेशकालयागोवशं
भावोत्पन्नं तत्तद्देशकालपर्यवसानमुच्यते तच्चापर्यवसितं देशकालस्यानुभूतिर्न तयोः संबोधो युक्त इत्यर्थः तथा
द्यात्मनः स्वरूपस्य परिच्छेदमियत्तां विना न ते वस्तुनि ऊचो शेषगमोक्तभागानामपर्यवसानात् अनन्तताप्रतीतिस्तु प
रिच्छांतवत्पदार्थनिषेधप्रसरत्वेन ग्राह्यं तत्कोटिदीर्घवस्तुमात्रावसायिनोऽस्य रतिनत्वेन तेन रूपेणापरिच्छेदेना
वभासनसंभवः परिसमाप्तरूपनिश्चयो हि प्रतीतिः तेनोत्पत्ता चेत्त्रिगमासत्त्वाभावात्कथं शोततातत्केयमुक्तिः शोतायते
जमे इति उपचारे च किं प्रयोजनं असर्वगत इव परिमाणमूर्तिं काठिन्येनानचिद्वचनित्कथं चिन्मते य इति ॥ अत्रैव श
ूनित्यत्ववादिनां हतां गताः अनादिनायतेनैव शब्दतत्त्वेन तत्त्वता ॥ अन्ते वैयाकरणे एव स्फोटादन्तदेव शब्दात्मानं
नित्यमिच्छन्ति तत्रैव हताः अथ तत्रापि तेषां पश्यन्ती रूपेणानादिनिधनात्मना शब्दतत्त्वेन तत्त्वप्रमाणभावादिदृष्टान्ता
स्फोटात्मानावातदाह ॥ आश्रानाप्रभाषितत्वे विशेषो नास्ति शब्दगः नित्यत्वे शब्दतत्त्वस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं च व्योमवच्चैत्र
तत्त्वत्वे सदा व्योममनुमेयता ॥ अनाप्रभाषितस्यापि नित्यत्वाविशेषात्तत्त्वप्रमाणतास्यात्र च नित्यस्य धनिभिः कदाचि
द्व्यपत्तेयुक्तं नित्यमेव रूपत्वेन व्यक्ताव्यक्ताव्योगात् अथ यथा नित्यमेवमपि चाकाशं धनिभिर्व्यज्यते घटादिकांश
दिवाद्यटादिभिस्तथा शब्दात्मापीति तत्र तत्त्वत्वमत्र यत्तस्माद्व्योमिशब्दगुणादिनानुमेयताननुप्रत्यक्षाव्यावृत्तिः ॥ म
वयं तेनाकिं न्याय एष आयाति चेच्छिवे तथा रूपानुरूपत्वात्सतेः शिवरूपतः सत्यत्वाच्च न तत्त्वत्वमनोस्मात्प्रविश्य
ताम् ॥ शिवाद्देवपदेऽपि भवतश्शब्द इव शिवेऽपि सत्यत्वादिदृष्टान्त्याय किं नापतीति चेत्तत्र जगदपि ततः शिवरूपास्ति
वरूपानुरूपेणातथा सर्वशक्तियोगाद्यटाप्रसूतं तदा शिवरूपमेवात एव च सत्यरूपं तथा च वच्यते विस्तरतः तत्र तत्त्वत्वे
शब्दाद्देवपदेणाशिवाद्देवस्यैतद्दृष्टान्तापादानाद्विश्रुताम् तदेतत्सांख्यिकमुक्तापश्यन्ती मेव पश्यन्ती च यत्राह ॥

अथ नामैव पश्यन्ती स्फुटमेव जगत्ततः ज्ञानशक्तिसंयुता भंग्यास्त्रीलिंगव्यपदेशतः ॥ अथ दर्शनार्थान्वये दोषात्राममा
त्रेणाद्यादृष्टिर्केन पश्यन्ती ष्यते स्त्रीलिंगभंग्या च ब्रह्मसंबंधिज्ञानशक्तिरपासामता ततो विक्रमे तद्दर्शनासमन्वया
स्तदतापत्तेः जडात्मनि च ज्ञानशक्तितानुपपत्तिरिति ॥ शब्दस्याविषयात्त्वस्य मिश्रत्वेनेन्द्रियस्य तत् सर्वदर्शनविज्ञा
नमूर्त्यतापदेवेति नाम यस्मादनादिनिधनं शब्दतत्त्वेनादिवाक्यं पश्यन्त्यावर्णमानत्वे हस्तग्राह्यकतापत्तेः ॥
विषय रूपत्वेन कर्मतया यस्याख्या प्रतीतिश्शब्दस्य तस्येन्द्रियस्य चकारात्तथा प्रसिद्धस्य वारुणस्य मिश्रत्वेनेकोका
शाखस्मात्त्रैकमनादिनिधनमित्यादिकमभेदाभिधायितयोः तस्मात्त्रेन मिश्रीकरणं सर्वदर्शनाज्ञानतापदेवेति नो
वेयाकराणां तेषां नदिक्वचिदपि साख्यादिदर्शने प्रव्याख्याहारिकयोरिन्द्रियविषययोरभेद इष्टः एव च वा शब्द
स्य परत्वेनानादिनिधनत्वेनाद्वयवादादेकोनवर्णमानत्वे हस्तपिकर्मैन्द्रियेन ज्ञायेता विषयेणैकता प्रसज्यत ब्रह्म
णो ज्ञानशक्तिः पश्यन्तीत्यपि यावदिष्यते नावदन्यदपि सूक्ष्मतरमेष्टमिति याह ॥ पश्यन्ती हि ज्ञिया तस्या भागो प्रवोप
गो स्थितौ न तद्दृष्टव्यमिति तद्विमर्शः एवेतो भवेत् ॥ यथा कर्तुः ऊलालादेर्घटः कार्य इतीदृशविमर्श इच्छा रूपेणातद्
दत्रापि संस्थितम् सा स्थिता पूर्वतस्तस्या इच्छायाः प्रसरः कथम् यावत्तत्तत्समाश्रितः कार्योन्मुखः स्थितः त
स्यापि सामरस्यवस्थावान्वितः शिवः एवंभावप्रक्रियाया अपि सूक्ष्मतरा स्थितिः स्थितामान पुनस्तस्यावाचो
वायुगमात्मनः इष्यते ब्रह्मरूपत्वं घटोदरपिकथ्यताम् ॥ पश्यन्ती हि दर्शनक्रियात्मिका प्रवोपगोभूता वयवा पूर्वव
तद्दृष्टव्यमिति विमर्शः ऊलालादेरिव घटादिकरणवशमिच्छात्मकस्या तद्दत्रापि सर्वमेतत्स्थितम् एवं चेच्छादर्शनं
क्रियायाः प्रवोस्थिता तस्या इच्छाया अपि चित्रत्वं संबधिसूक्ष्मतरा सामिष्ट्येयकार्योन्मुखलक्षणविना प्रागुक्त
न्यायात्कथं प्रसरः तस्यापि चित्तो निर्देयोन्मुखिज्ञानक्रियाक्रियव्यवस्थया यत्सामरस्यमेकीभावः समावेशवि
षयः तत्र व्यवस्थावान् अवस्थाप्रयोजकः शिव महारक्तः स्थित इत्येवं ज्ञानशक्तितानुपपत्तिरिति प्रायेणापि पश्यन्त्या भवत्तत्

ॐ
शिव
२५

लां प्रक्रियां प्रतिस्मृतं तस्मात्पिपरः ३ पास्थितिः स्तितः साध्यं न सतं व्यानत वायुगमात्मिकाया वाचस्मत्यासस्या
व्ययं पत्नमेष्टमवमिष्यमाणं भूतत्वा विशेषाद्गुणोत्तरं व्युत्पद्यते ॥ यथा सर्वपदाद्यो नो भगवच्छिवरूपता
नद्वेष्टा गिदियस्यापि न प्रनस्सा परादशा कंठोदो वदने वायो व्यापारो व्यापृतस्य सा करणानादरपादिशब्दस्या
स्ति शिवात्मता तस्यापि कथिता पंचतत्त्वटीता विधौ कथितं नवाचद्वयं तत्तद्वत्तस्मात्सर्वशिवात्मकम् ॥ यद्य
पि सवाद्यो नो ज्ञानो चराणां विदितः प्रवेशाच्चिन्त्ररापरमेश्वररूपता परमाथेतो यथा तथा वा गिदियस्यापि ज्ञेय
संवाद्यो तभावात् ज्ञेयत्वे सत्तादस्यथापि वा गिदियदशा परानभवति मायाशक्त्या शिवाभेदात्वात्पातइत्यानात्
तथादिक एव तात्तादो वदने कंठो वायो व्यापारो मशब्दं त्यक्तं नाम तस्य सा करणमेषा च मेवा च सर्व
वभेदमय्य परावस्था अथनादरपस्य स्थलस्य सत्तस्य परस्य च शब्दस्यास्ति मेवात्मनः परशिवात्मता तदिष्टा कथि
ता पंचतत्त्वटीता विधौ टीता शास्त्रेण प्रनरे वेवाचद्वयि रपायाः परभावस्तन्मयत्वे वा जगतो युक्तं सतस्सर्वशिवात्म
कमेवाप्यपत्तिमिति ॥ श्रीमद्भक्तानकोत्पन्नदेववृत्तो शिवदृष्टिस्तो द्वितीयमाद्रिकम् ॥ ३॥ अद्वयवाटस्थितः पश्यं
तौ विचारादनेतरं स्वयं नद्वयवाटिनः प्रतीदानीमारंभः तथा चनेरुक्तं यस्यानिरूपयितो रपायाः शिवसंज्ञया
व्यपदेशः परातोत्वा मेवा नित्यमुपास्य हि तितत्राद ॥ अथ शक्तेः परावस्थाये भक्ता परिगीयते युक्ता प्रकाशितो देवः
स्ततः शक्तिरुपपन्नः ॥ लिंगविशेषान्यथानुपपत्त्या शक्तिरनेवाभिमतस्यार्थस्य परावस्था रपाभिधाने भक्तिरेव ततः
परस्य शक्तिमतो भावात् शक्तिमदभिन्नादितत उद्भूत्यापि प्रयोजनवशा त्रिदिश्यमाना पारतत्र्येण तदनेतरं निदेश
महेति यतस्तरेव ततः परावस्थातो नंतरं शक्तिरुपपत्तिरिति चेदुक्तं न तस्यादिनोक्ता ततो ये शक्तेः परत्वं गीयते ते स्याधर्म
भूतयो धर्मोऽस्य यस्यानेत्रो वास्तवाभेद युक्ता देवः शिवः प्रकाशितो निर्निमित्तमेव तद्विशेषात्मनि स्त्रीलिंगे किमित्य
भिनिवेशः प्रुत्तं हि स्त्री प्रुसयोऽस्मा मां लिंगेन प्रुसवे प्रुतः शक्तता पर्याय रूपे नैव विधिविच्छेदरनिदेशावसरे युक्तोपपा

शम
२५

दनमित्यभेदाभिधानार्थं शक्तिरुत्पत्तोः प्रुत्वेनोपपत्तिः ॥ तथातद्व्यपदेशश्चेद्व्यपदेशः शिवात्मकः ॥ तथा स्त्रीलिंगेन परम
शिवस्यैव व्यपदेशो मतश्चेत्तत्तोपि व्यपदेश उक्तं न्यायाच्चिद्विशेषात्मकः कार्यः अभेदमेवाह ॥ नृशिवः शक्तिरदितो न शक्ति
व्यतिरेकिणी शिवः शक्तस्तथाभावानिच्छया कर्तुमीदृते शक्तिशक्तिमतो भेदः शैवे ज्ञातुं न वार्यते ॥ शक्त्या रदितः शून्यो
नयद्यपि शिवस्तथापि कथमेवंप्रदाह न शक्तिव्यतिरेकिणीति तथाहितेन तैवैवैचित्र्येण दृशानतिङ्घरा निच्छामा
त्रेण शक्तः शिवः कर्तुमिति व्यवहारेण भेदः शक्तिरुत्पत्तो भेदात्तुपपत्त्या तत्वाच्चेन्न कदाचिद्वोत्तरादिभेदेष्टपि वाप
तेयथान्यत्राप्रामाणिकदशने प्रु तदेव विचार्यत्राह ॥ शक्तेरेव सते तत्वा कर्तुं भावान्विचित्रकात् सामर्थ्यं यदिकल्प्य
ततत्रा मानेनैव मेववा भेदे हि शक्तिर्किं कार्यं करोत्युत च शक्तिमान् ॥ तत्र यदि शक्तिस्तन्विमसौ शक्तो वरोपथा शक्ता
अशक्तस्य करणेति प्रसंगाः शक्तत्वे तस्याः शक्तोत्तरयोगे शक्त्या अयस्य शिवस्यैव शक्तिरिति नाम स्यात् अथ शक्ता एव स
त्याभिन्नशक्तियोगस्तस्यैव भिन्नशक्तिः कार्यं कथं यत्कथं यत्कथं शक्ता शक्तत्वे शक्तोत्तरकल्पनेनानवस्था स्यादनेत्यापत्तेः
किंच ॥ शक्तिमानेव शक्तिरस्याच्चिद्वन्कारणार्थतः शक्तेः स्वातंत्र्यकार्यत्वाच्चिद्वत्त्वेन क्वचिद्वत्त्वे ॥ शक्तिरपि शक्तोत्तर
यो नृवंतौ शक्तिमानेव स्यात्कारणालक्षणादयान्वृत्तिनिमित्ता कर्तृत्वादित्यर्थः यथा शिवभगवत्कः शक्तेः स्वतंत्रं स्वनिवे
धने कार्यं नान्याश्रयमिति शिवतानान्यक्चिद्वत्त्वे इति शैवदर्शनानुपपत्तिः स्वयं व्यानाम् ॥ मुंचतोपि निज्ञा शक्तिस्ताने
त्रे ज्ञानमापतेत् ॥ शक्तिमुंचतो विविक्तस्य शिव मशब्दस्याभ्युपगमे

भावेन प्रतीतिरस्ति केवलमेकस्मिन्नेव यस्मिन्वस्तुनि प्रतीतेः किंचिद्वदति तत्त्वमाने शक्तेः व्यवहारसामर्थ्यमुच्यते शक्तिमा
नितितदाह ॥ न हि सस्यैव यत्कृतं नाग्रेणैव स्यैव यत्कृतं ॥ शक्तिः शक्तत्वेन शक्तस्य धर्मो न च धर्मो धर्मितो भिद्यते तथा
हि सवद्भो शशीतो सस्यैव नैव यत्कृतं न भवेत् ॥ मंत्रस्तंभनताद्यो हि नासौ वद्विस्तदोच्यते हेमाद्रिवद्वास्वरतद्व्यतेर्बभिवी

उ
शिव
१६

मितम् यद्योऽप्यतिरेकत्वे ह्येतोदाहकाश्रयात् ॥ मंत्रेणोऽप्यसंभवेन यस्याशक्तिर्यतिरेकताशक्तिमतश्च्यते
तत्रे... भावे सत्यग्रेसोऽप्यनोपलभ्यते यतस्तदानीमसौ वद्विस्तेजोमयि च पियथास्वर्गादिभ्यो भास्वरम् यथ
तैरेव हेमादिभिरग्निस... महाभूतात्मभिरेव ह्येतोदाहकत्वेनाश्रितस्त्वस्त्वद्विः शत्रव्यतिरेको ह्येतो
तैरेव नो नवद्विमात्रम् ॥ शैवे सद्भिर्वाच एव परंपरादिक्रमे स्थिताः कल्पितास्तैरेव शैवत्वमात्मानः प्रतिपादितम्
यत्तच्च यैशक्तिवादिभिर्यस्यानिरुपाधि ज्योतीरूपायाः शिवसंज्ञया व्यपदेश इत्येवमभिधानाद्देवदर्शिनस्थितैरपि
सद्भिर्वाच एव क्रमव्यवस्थिताः परंपरी मध्यमा वैखरी संज्ञाभिर्विज्ञाततया कल्पिताः यदाहुः यावन्नोन्मेषभाग
तः न तावदर्थवर्तते सत्त्वोन्मेषः क्रिया मत्तता क्रिया च नाना रूपैरेव प्रक्रम्य स्वभावस्थितिमुक्ता तस्मात्त्रायास्ति
सादृशा शिवे यस्यानवाग्रपंस्तममप्राप्तमन्त्रिधीति तैरेव शैवत्वमात्मवृत्तम् तथा हि शैवे वाच इदियत्वं मथ्यनादा
दिनादिता तदभासफलावाप्तिस्तस्मै त्रयपता कथिता कालपादादौ नादाव्ययपरं चिति परापरादिभेद
स्तत्रैव प्रतिपादितः इत्यनेन वर्णिता त्रवाच एव परात्मता ॥ शैवे हि वाचसोऽवकमेन्द्रियत्वमेवाधत्तनदशा
याम् यथनादे प्रलीनचित्र इत्यादिना वाच एव फलावाप्तिः कथितास्तस्मै त्रयपता कालोत्तरादौ नादाव्ययपरं च
तमित्यादिना परापरादिभिर्त्रयाचोक्ता इति तस्मादनेन शैवग्रंथेन वाच एवा परात्मता कथमयुक्ता परं चित्तिवश
हूः पादप्ररणा ॥ नेतत्र वाचः कथिते पतिशब्दस्य वर्णितम् शब्दस्य विषयाव्यस्य नवादा चिददाहृतम् ॥ तदेत
न्न हि वागिन्द्रियस्य वदरागव्यवस्थिततत्रैव कथितम् विषयाव्यस्य वा शब्दस्य तत्परत्वं कदाचित् चित्तिव्यतिपा
दितमपि तु पतिभावे ईश्वरता समापन्नो यो महामंत्रमयः शब्दनात्मा तस्योक्तम् ॥ तथा चाह खट्वाणः शब्दगोवि
शेषताम् स्वायं भुवस्सीकाया वाहमित्यादिना गुरुः तथा मत्तगदीकाया वाहमित्यादिना गुरुः तथा मत्तगदीका
या व्याख्यानिगुरुणोदितम् मंत्राणां परशब्दानामुक्तवाचो न तावच्चित् ॥ खट्वाणः गुरुः स्वायं भुवः शास्त्रदीका

सु ३

राम
१६

यो किं शब्दगोविशेषोऽस्तौ त्यागिष्यवाहम् एकः शिवात्मको न्यश्च पाशात्मक इत्यादिना परत्वेन शब्दगोविशेष
रूपस्य कर्तृशक्ताववस्थानाद्विशिष्यमाणतामादत्त शब्द इत्येव शब्दगोविशेषत्वम् तथा व्याख्या
निसंज्ञके तद्गुरुणामत्तगदीकायो मेवमेव विशिष्टम् तैतच्चोक्तं प्रमात्तभूमिगतानां मंत्राणां परभूमिगतानां
च शब्दानां ननु वागिन्द्रियस्य कदाचित् वागिन्द्रिये हि माया पद एव स्थितम् शब्दस्तु परतमात्ररूपः परम्यो म
महाभूतमयः परमेष्ठरस्य पदवद्व्यवस्थितमेव त्रयमुच्यते दर्शितं च तदौष्ठरप्रतिभित्तायाम् ॥ तत्र वात इपाय
त्वा परत्वेनोपचारिता किं शब्दोऽतथा चोक्तं नादविद्वादिने ह्यशम् ॥ यथ परमत्र शब्दप्राप्त्या यत्वात्परत्वे प
श्यत्या एवोपचारयोगेन मत्ततथा च श्रीकराण संहितायां नादविद्वादिने वैविधमुपचारवस्तु कथितम् ॥
तदपायात्परत्वे चेदीपादेरुपायता किं शब्दावन्वयात्तदुक्ते तत्र तदुपायमात्ररूपत्वात्परत्वम् दीपादेरपि
ज्ञानापायत्वात्परता प्रसंगादित्येषां शैवदर्शनस्यानोपपत्तौ परत्वं वद्वानुपपन्नः प्रवोक्तं वाचस्वनेत्रशक्तिवा
दः प्रवृत्तेष्वप्युक्तः ॥ तस्मात्समग्राकारेऽसौ प्रवृत्तिपतिश्च विज्ञेयं शिवरूपत्वं स्वशक्त्यावेशनात्मकम्
तस्माच्छक्तिमात्रवादस्यानुपपत्तत्वात् सर्वोत्पत्तीति हि दियमनोमात्रज्ञस्यास्येस्परं त्याकारस्ति प्रमवेष्टेव
शक्तिमद्गवद्विबर्पत्वं स्थितं ज्ञेयं प्रवोक्तं सर्वनिजशक्ति सामरस्यमयमुपदेशगम्यम् ॥ स्वनिष्ठे शिवतादे
वेष्टयिष्यादावपीदृशम् ॥ यथा स्वनिष्ठे शिवतामात्रस्थितौ परमेष्ठरेशिवता सर्वशक्तिविलो लता तथा ह्यधि
वीपयां ताया मपिता ह्यशमेव रूपम् ॥ पिदेवा कटिकायां वा किं सर्वान्त्वमिष्यते न भूषणोऽं डलादौ यथा
तत्रैव शक्तिः रूपत्वं गते देमनशक्तेरवस्तु तत्रा तथेष्टया समाविष्टताया शक्ति उच्येता च तथा तया
स्थितो भावे रतस्सर्वेशिवात्मकम् ॥ न हि तत्रैव पाणादिव्यक्तावयवविकारमप्राप्त एव पिदेवा कटिकादि रूपस्थित
एव सर्वलोताननुऽं डलादिविनिवृत्त शक्यमपि त्वसंबन्धेवमात्तस्यैव विकारापत्तिशक्ति युक्ते हेमेव स्थितो पिदेवा

नी ४

५
शिव
१७

एवं सवर्णमेव तथा शक्तिमय सरति जुं डमपि प्रनरन्वथा प्रसरति शक्तिमदेव ननु शक्तिरेव सते तदेव सतथात्
कारणम् तस्यास्तद्वानि रिक्रियाश्च न पल्लवतात् दृश्यमाने मरूपत्वे च सत्ते नो भिन्नि विवादः तस्यापि च प्र
नः कुलादिगमने शक्तिरेव यथादि प्रागुक्तम् एवं सवर्णवत्परमेश्वर एव पूर्वोक्तेः शक्तिमान् तथात
त्तु भवनकार्यकारणादि प्रकीरवे चित्रासर्वः पदार्थैरित्येभूतलक्षणैः स्थितो तत् शिवात्मकमेव सर्वम् ननु
शक्तात्मकं व्यावहारिकशक्तिभेदाश्रयणो नु शक्तात्मकमुक्तम् शक्त्यश्च जगत्सर्वमिति वस्तुवस्तु शिवात्म
कमेव ॥ इत्युक्ते असमाक्षेपः पक्षस्याप्यविधीयते आद्योक्तावद्विकारित्वं शिवतत्त्वस्य ज्ञायते नानाविकाररूप
तात्तद्वैवमवस्थिता तथा सावयवत्वे च पराधीनमेव च दीरवत्परिणामित्वे श्रुताश्रुतपरापरन्यूनतादिवि
नाशित्वे तथोच्चैर्न निवृत्तिः यत्र परिहरितादिनेयमोक्षमात्रेण तत्रापादविहागैः स्पष्टमेव निषिद्ध
ता एवं सति समग्रस्य व्यवहारस्य भगिता तथैव संप्रवृत्तौ निमित्तकलनापत्तेः ॥ एवं शिवात्मकत्वे सर्व
स्यैवोक्तेः स्मिन्निति परेऽप्यपक्षस्य बह्वुमाक्षेपः क्रियते विश्वात्मत्वे चिन्मयस्य शिवतत्त्वस्य शब्दोपच
यापचयगदितस्याभिमतस्य विकारितामृदादि साम्येन प्राप्तेऽप्ययमेव प्रथमतो महान्त्वः पृथिव्यादिवैद्यव
स्तुनाना रूपेणाचावस्थाने जडतास्य तथा तद्वत्सावयवत्वे चिदेकत्र स्यात्पौश्वरस्यापि चोत्पत्तिविनाशे च न्याप
ततया भाग्यभावेन च परायत्नत्वम् दीरदधिवत्परिणामवाराभ्युपगमे श्रुताश्रुतादिविज्ञापयति यथा दीर
श्रुतमुत्त्वेन परिणतमश्रुतं तथा प्राकृतदशायापरतामहत्त्वे च कार्यकलापावस्थाने च परतान्यूनत्वे च त
था पूर्वोक्तस्याननाशे तदभेदात्तस्यैव नाशसत्कार्यवाराश्रयणो वा तथा पृथिव्या शिवरूपायाः पादलंघनशो
चनादिविषयत्वे प्रायश्चित्तापत्तिः यस्मिन् व्यवहारसन्निहिते ईश्वरेऽन्यस्य तस्यैव चोपरिहस्यन्त्याद्यादिव नने
तस्यैव तत्रापादेन्यासादि क्रियानिष्पत्त्याह गत्सारित्वेव एवं च पादविहागदेवैवोपसर्वे व्यवहारोत्सादः शिव

रोधि

य

भूतारकस्यैव च विश्वात्मतावस्थान प्रवृत्तौ निमित्तं विचार्यम् तस्यैव कार्यविषयत्वात् अन्यत्र नानावादेऽस्य
सिद्धौ तैः साकमत्र विरोधिता सर्वभावाशिवत्वेन नास्ति तावंधर्मोत्तयोः तदभावादेव गुरुशास्त्रोच्चैरो भवेत्तत्रा
म निरर्थकत्वे शास्त्रस्य कारणोत्पत्तिरूपो सर्वेषामेव मुक्तत्वे स्थिते कस्योपदेशता धर्मो धर्मो न सर्वे शिवस्य
नतयोः इति ततश्च शिवधर्मो देवदेवतात्थता निमित्तसमवाय्यादिकारणोऽसमानता ॥ सर्वशिवत्वे च
तस्यैव तदनेन ससिद्धौ तनवसद्विरोधता तत्रैव मनिष्ठत्वात् तेषामपि चान्यायो भावाच्चैवत्वम् स्वसिद्धौ तेषां च
सायाकर्मोदेः पृथग्भूतस्य जगत्कारणात्वेनोक्तेः सर्वेषां च भावानां शिवतत्त्वाभ्युपगमे प्राणिनोपि सर्वशक्तिता
त्रित्यनिर्मुक्ता इति बंधमोक्षाभावः ततश्च हेयोपादेयादिविभागाभावादेव गुरुशास्त्रलक्षणाप्रकाशं प्राप्नुया
योच्चैरोत्तमायताधिक्येन भवेत् तस्यैव हि कदाचिद्वृत्त्यर्थं तदभ्युपगमस्य तात् सर्वशिवत्वे तद्वत्कः कस्योपायः
तथा च शास्त्रस्य कारणोत्पत्तिरूपो व्याख्यानश्च वलाच निरर्थकत्वं सर्वेषामेव शिवत्वेन मुक्तत्वात् तस्य शास्त्रस्याप
दिश्यमानता धर्मो धर्मोऽपि शास्त्रमयुक्तम् शिवस्यैव मलाभावात्तद्धर्मो धर्मो न सर्वे तो न तयोः शिवे कारण
म् मिथ्याज्ञानागादिकारणात्वात् प्रवृत्तौ नाम एवं च शिवधर्मो दीनो वेदस्य च धर्मोऽर्थत्वाभावादस्य तत्र प्रयोक्त
नता तथा समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणोऽशिवत्वेन विशेषः शास्त्रांतरोक्तः परिदृश्यमानश्च न स्यात् किंच ॥
पृथिव्यादिवैद्यवस्तुना कल्पना वा शिवो भवेत् शिवतत्त्वे सानुभवे पश्यंतीत्युपतातस्य इच्छावत्कार्यनिष्प
त्या प्रनरिच्छांतरोक्तम् शिवस्यैव तत्त्वोपायदर्थं सानुबोद्धता विद्यस्यासत्त्वपत्वे यैवोपैवैव निमित्तं क्वचित्
शिवोक्तेः सौविरोधः स्यात्सर्वसत्त्वत्वादिनः ॥ पृथिव्यादिरूपतयात्मानं परिकल्प्य तथास्तइति मते कल्पनायां
शिवभूतारकः प्राप्नोति निर्विकल्पसदृश्यं ते विकल्पानां भिन्नवस्तुशून्यत्वेनाविद्यारूपत्वात् अथानसर्विक
ल्पशिवतत्त्वमपि तस्मानुभवमनुभवो हि नायथार्थो भवति एवं च तस्मिन्किमसावनुभवति किमात्मानमुत

६

ॐ
शिख
२८

परात्मानमपि किमननुभूतमननुभूतम् अनुभावानुभावकयोश्च भेद एवेत्येवमादिपक्षं तो विषयो कुरुपणा
वसरस्तदाविशिष्टावशाच्चाभीष्टेयज्ञगन्तव्याकार्यसंपत्त्या हेतुभूतया इच्छाकारणाविरतो प्रनः स्थितिप्रलया
दोषादिविज्ञानेवच्छातोरोद्गमको हेतुः कः प्रयोजको यत्परित स्पशिवस्य पूर्वसमावर्तिवृत्ताव पूर्वसमावर्त
गदये चेच्छानुवनवाप्रवर्तते सर्ववस्तुनां च शिवैकत्वं पत्वे सत्त्वे स्यात् एवं च भायेदज्ञानोपमत्वं जगतः पार
मेष्ठ्यैरेव शास्त्रैर्यद्वाप्येते तद्विरुद्धं स्यात् अत्राह इत्याह परत्वात् यथैव प्रतिविधायते इदृशात्परत्वात् ननु
हे पात्स्वदर्शनस्य रत्नात् यथैव स्यात् परत्वात् यथैव निवारणात् यथैव स्यात् परत्वात् यथैव स्यात् परत्वात् यथैव स्यात्
तदात्मनो हि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मस्थायविकारिता तौरमाया प्रकृतिवद्यावते चैव व्यावर्तौ शिवस्य ज्ञादृगात्मत्वं
मुच्येता उच्यते ॥ चिदात्मनः स्थूलत्वे तौरस्य वदधिनिष्पत्तो जगन्निर्माणो विकारिता स्यात् सूक्ष्मत्वे पि वामा
या प्रकृति तच्च योरिव व्यावर्तानस्थूलो नापि सूक्ष्मः परमेष्ठ्यै रश्चिदात्मापि न ततः सर्वतोऽपि परः जडस्यैव हि स्थो
त्यादि परिणामयोगेन चिन्मयस्य तस्य तु परस्य वा दृगात्मत्वमभीष्टे तथा वस्थानमेवोत्पत्तिः योगिनामिव तदेवा
ह ॥ इच्छया सर्वभावत्वमनेकात्मत्वं मेव च नात्र सात्विकारो जगन्मयद्रावमंडलम् तद्विज्ञासामनेतये तथा
भूतात्मतायतः ॥ उच्यते ॥ यथा योगिनो सर्वभावत्वमनेकात्मत्वं वा भवतीतीत्यम् तथा परमेष्ठ्यै रश्च
पि मेतव्यम् ननु सोऽयं सात्मनो मृत्पिंडस्यैव शिविकस्यैव वादिरूपविकारपरिणामकमेवाङ्गं भूतकारइव घटमि
वभावमंडले जगन्मयस्यैव वादिरूपविकारपरिणामकमेवाङ्गं भूतकारइव घटमि
ह ॥ यथानयोगिनो स्तोदनानासेन्यशरीरैः विभागस्तद्विदोऽशस्य मध्यात् एनिदृष्टैः भावेनीति विभेदत्व
मयघोबुधिबीजिवत् तत्र बीजित्वमापन्नं जलं जलमुच्यते न च तत्रास्युत्पत्त्यैव विनाशिता निज
लत्वेऽपि हि जलं बीजित्वे जलमेव तत् बीजित्वमिदं हि शिष्टं चेत्तत्रैव अन्यविशेषकम् ॥ यथानयोगिनो नानासेन्यशरीरैः

शरीरैर्गर्भरथतुरगपदातिरूपैश्च स्थितस्यात्मविभागः तथा परमेष्ठस्य मध्यात् एनिहृष्टकैर्देवमनुष्यतिर्य
 गादिरूपैरविभेदः सर्वशक्तिबोधमात्ररूपस्यैकत्वनिश्चयमात्रं अथवा तेन प्रसिद्धो वेदः यथा मुधुसाराणां चैव
 पिव्यवहारभेदः तथा शिवस्य विष्णुस्य च तत्र दिव्यवहोरेवौ चित्ताप्राप्ते जलेन जलमित्युच्यते न च तत्रौ चिरये जल
 ताविनष्टा तथा हि निश्चलत्वे च लवीचित्वे जलमेव जलविशेषत्वाद्गोचरेः अथ जलेन तद्गोचित्वविशिष्टं न जलमात्रेन
 देतदस्तु गोचिता विशिष्टत्वेऽपि न क्षतिः जलस्य तादवस्थ्यात् गोचित्वविशिष्टत्वे जलताभावो निश्चलत्वादि विशिष्टत्वेऽपि
 जलतानस्यात् एवंभाव रूपत्वेऽपि शिवता स्थितेव ॥ अत एव परमेष्ठानो तज्जडत्वमवस्थितम् अथिद्यादितत्त्वग
 गोत्तजडत्वे चेत्प्रतीयते न तज्जडता कापि तथा गेसु विचारिते वराधिष्ठा म एवात्र न च सावयवः कश्चित् कश्चिद
 स्तीह वस्या म एतदप्युक्तम् ॥ अत एव योगिनोऽव परमेष्ठस्यैवावशादेव तथा वस्थाने अथिद्यादितत्त्वग
 गोत्तजडतानास्ति इच्छा विशेषरूपत्वात् ननु प्रधानादि तज्जडोपादानतास्य अथ्यते त्रैतानिर्देशता रूपत्तज्जडता प्रतीय
 ते तत्र यथा न कश्चिदिदं तानिर्देशत्वेऽपि तत्त्वतो जडता तथोत्तरत्र सृष्टिविचाराणां भिन्नत्वात् सत्त्वात्मत्वे शिवतत्त्वस्य
 सावयवत्वप्रसंगहृषणामप्यग्रे निराकरिष्यामः यथा न कश्चित्कस्यामवस्थायोसावयववस्थ्यात् स्वयं शिवात्मता
 वस्थाने च किमपेक्षया भोग्यता यथा सावयवत्वे स्यात् ॥ स्वेच्छातोभाव रूपत्वे पराधीना जतः स्थितिः सौख्यद्यदि
 नोच्येत पराधीने जडत्वे एतयैव दिशा शोधं श्रुत्युतादिहृषणाम् अथ ग्रेस्व रूपत्वे श्रुत्युतादिकं जतः
 पतज्जडत्वादि को हेमि हेमत्वे मक्ततादिको स्थितमेव न हेमोत्पत्ता चित्तिविभेदता चंडालसद्योगो वद्विर्न वद्विरिति क
 थ्यते तदेव स्यादद्योच्येत वद्वेस्संस्कारचोदना शास्त्रे पुनरिना कस्मात्कार्यार्थे कार्यमेव न तत् न स्व रूपविभागो
 उत यतस्य अवस्थितेः संज्ञा कस्यामात्रं व्यवहाराय कल्पितम् ॥ स्वेच्छावशाद्विष्णुभाव रूपस्य पराधीनानस्थि
 ति रपि स्वेच्छायै त्रैव विष्णुरूपता दीराय त्रादधि रूपत्वेव कारणा परिणामसापेक्षायदिक थ्यते पराधीनो विष्णुत्वात्

ॐ
शिह
रह

तदा तदसंयातं विद्वत्पसापेक्षा नृपपत्रेः यावता विश्वरूपत्वे विद्वत्पत्रैव अनयैव विद्वत्पताहानिदिशा मुद्रा मुद्र
लोपचयापचयवत्तादिदोषः परिहार्यः स्वरूपेयस्य सस्वरूपः तस्य भावे विद्वत्पत्रे तदवस्थे मुद्रा नृनादिदोषाभा
वात् मुद्रा पत्रमुद्रयोः सवर्तासायेन सवर्णत्वम् तथा हि चंडालगृहस्थेऽग्निर्यदि नाग्निस्पात्रे तदपि स्पात्रं
अथ वद्रेयं च मुद्रा नृनां स्पात्रं तस्य क्रतोर्मंत्रैस्संस्कारयोगः कार्यसंपादनाय शास्त्रे चोच्येत तस्मात्तस्या मुद्रा तसंभवे
त नैव कार्यमेवानुष्ठेयमेव तद्व्यावहारयतस्तस्वरूपे वद्रे विभागः स्वरूपे निजस्वरूपे स्थिते तव द्वात्रुपगम्यमाने
तत्स्वरूपता वद्विरूपतैव सर्वत्र तद्विज्ञिवत्पताज्ञातः तस्य तथा ईश्वरतन्मात्रेऽपि यादिरूपतया व्यवस्थाना
त्परिस्थूलसूक्ष्मतादिभेदः तथा च सर्वत्रैव संसारव्यावहारय संताप्ता तत्कल्पितं भवति ॥ व्यवहारोऽप्यविधानो
तथात्वेनैव स्थितिः तेनैव वा तथाज्ञेयताया तदनुवर्तनम् न तत्स्वरूपभेदाय शास्त्रे व्यावहारगम् संसारव्य
वहारोऽप्यविद्यना मनपराया त्रं भवति ईश्वरस्यैव तथात्वेन लोकयात्रात्मतया तथा व्यवस्थानात् शास्त्रेऽपि व्याव
वहारगामि संस्कारोपदेशकं न शिवतत्त्वभेदाय तेनैवैश्वर्यात् तथाग्निसंस्कारादिः कल्पितः तथा च तस्यानुवर्तनम्
नुष्ठानं कल्पितं तत्तत्तादृज्ज्ञातकमेतत्तद्वपमेव नाश्विभेदे वा शिवतत्त्वस्याप्यस्यापयति ॥ हेमपिंडे हेमतेव स्या
चेत्तन्मुद्रादिको यज्यते वक्तुमेतत्तदित्यत्वं च या स्थितम् सत्त्वतो तद्विनिर्गोयेया चोत्प्रेक्ष्यते चोदना नियमा
नुप्रवेशाय शिवे चोत्प्रेक्ष्यते न किम् ॥ भेदश्च तत्र गद्रूपत्वे यज्यते वक्तुं यदि हेमपिंड एव हेमता स्यात्तन्मुद्रादो ए
व वागो हेमपिंडस्यानेतरं दृष्टव्यः यच्च भावानो नाशित्वा तदात्मनः शिवतत्त्वस्याप्यप्यपयति ॥ हेमपिंडे हेमतेव स्या
त्कार्यवादसमर्थना त्रिर्गोष्यते यच्च पादलंघनं वनादिसर्वत्रात्मनि शिवे परिहार्यत्वेन चोदितम् तत्तदात्म
कनियति शक्तिः तन्नियमरूपधर्माधर्मानुप्रवेशकलसंसारव्यावहारसंपादना व्यवस्तुतश्च शिवतत्त्वेनोत्प्रेक्ष्य
नेन किं दृष्टयति न किंचिदित्यर्थः ॥ एवंप्रवर्तने तस्य न निमित्तसमुद्भूतः यदि स्वरूपविभुं शास्त्रात्तरपादिकल्प

तद्वत्तत्त्वं निमित्तत्वं किमर्थं रूपमुक्तं यावता सर्वेषां तत्त्वस्य रूपस्य रूपा ॥ जननपरिणामादिरूपतां विनैवे
वमवस्थानमात्रलक्षणजगत्स्थितिप्रवर्तने तस्य निमित्तं चोद्यमपूर्वकार्यभावात् यदि हि शोतरूपस्य शा
क्तादिरूपांतरग्रहणो शिवतत्त्वत्वाग्रे स्यात्तत्त्वस्य चिदर्थस्यात्र निमित्तं वक्तुं प्रष्टव्यम् किमर्थं मयं रूपमुक्तौति
यावता शोतरूपतायां शिवो जगद्रूपतयापि च शिवस्वरूपेणो वस्वरूपवत्त्वम् ॥ शक्तित्रयस्वरूपत्वे सर्वेषां शक्तिमं
स्थितम् निमित्तं कल्प्यते तत्र निमित्तं तत्र कल्प्यताम् अतश्चात्रैतथाभावो यत्र स्यादथ चोद्यते प्रशङ्गे तत्त्वरूपत्वं
पञ्चाङ्गादृगवस्थितिः शोते शिवत्वं स्थलेपि शिवत्वं यत्र वर्णितम् तत्र काशोतता इति शोते किं वस्तुतानं ते वस्तु
ताचे तत्राभूतशक्तिवित्तयसंगमः ॥ इच्छादिशक्तित्रयमयविदात्मकत्वं सर्वेषां मयस्थितो यस्यावस्थितमस्ति त
त्र निमित्तं कल्प्यते कावायो ज्ञते किं कल्प्यते नैव कल्पनीयमित्यर्थः तत्र हि कल्प्यतां निमित्तं यत्रातद्रूपत्वे तद्रूप
तोद्भवः अथैवं चोद्यते एवं शोतरूपत्वमज्ञगद्रूपत्वं पञ्चाङ्गादृगद्रूपत्वं पूर्वताया निमित्तं वाच्यमितितत्र यत्राभू
पगमेशोतेपि शिवत्वं स्थलेपि जगद्रूपत्वं शिवत्वं मेव वर्णितं तत्र शोतता शिवरूपता का स्यादित्येतत् शोतमपि हि
तव वस्तु वस्तु च सत्रामयं सत्राभवतामवनकार्यतासातं ज्ञातमवकार्यत्वं चिद्रूपस्यैच्छादिशक्तिमत इति सर्वं वस्तु
शिवः ॥ अंगाररूपे किं वद्वैवद्वितानत्रियात्मके ज्वालादिके यथावस्थानक्रियाज्ञानरूपाणि निरिच्छाचनशक्ते
तवज्ञमेव कदाचन अस्ति स्थितो सावेतस्यामवस्थायां शिवो यदि नैषा क्रियाभवति किं निरिच्छे किं क्रियाभवेत्
निर्ज्ञाने वा ततो ज्ञेयं नाशक्तिः काचन स्थितिः ॥ अंगाररूप एव द्वैवद्वितानतत्त्वं लनमतपनादिक्रियाविष्टं अथ
तत्र वद्वैवद्विशिवोपिततद्भावभेदाविष्टोपि शिव एव क्रियावस्थान्मवेनेतत्त्वस्थितम् अथ स क्रिये शक्ति संभवान्नि
वतास्तशोतता तद्विषया ज्ञेयज्ञानरहिता कायो करणाच्चिकीर्षालक्षणो ज्ञाश्रया च तेन न शिवः नैव शक्तेवर्तते
कदाचन सर्वदा भवक्रिया विरहात् स्थूलक्रिया विरहे शोतावस्थायां अपि यदि शिवः स्थितो भुपराग्येनेतदस्ति

20

मंत्राभिव्यक्तत्वेन तन्नाम गुरुवोपिशिवैक्यमुपदिशति तत्राद्यत्वेत्पालगुरुः प्राह याकाचनेत्यादिवत्
 जदेवदेवशक्तिरेवपदार्थशक्तिरुक्ताशक्तिशक्तिमतोच्चनभेदस्ततोदेवदेवएवपदाब्देऽत्युक्तमभवति यदि
 दमित्सएकोरुद्देशितचरुदैवतथापरः प्ररुषएवेदेसंबन्धिमिति चोक्तं पुनरातिहासादिपुचाष्टमूर्तित्वमुक्तं
 देवैरस्य यत्रात्वेततामसपाथितस्वरूपेणामृतापिस्वरूपमेव सोरोदीदिति चरुद्देशनिर्वचनेपि वेदेना
 तैत्तदैक्यम् अर्थवाटोयनसत्याद्यौविध्यनष्टानतात्ययादित्येतदपिनयुक्तम् अर्थवादस्ययाविध्यगतास
 त्याकथमसत्यर्थस्यस्यात् साधेयमभितधानएवात्यर्थवादोभवति नसंबेदेमिथ्यार्थतारात्रिकतुप्रचार्यवा
 दप्रमाणेनैवानुष्ठेयत्वात्कालेप्रदर्शितंनैमिनेयैः ॥ बंधमोक्षौनभिद्यतेसर्वत्रैवशिवत्वतः विज्ञानमौदक्सर्व
 स्यकस्मात्तस्याहिमोहिता सर्वेषामाचसंसारोबधमोक्षावतास्थितौ ॥ सर्वस्यशिवतत्वेबंधमोक्षाभावाद्धिवोद
 मितिसर्वस्यैवकिमितिज्ञानेनभवतीत्यत्राप्युच्यते यथासर्वेषामिहोहिताएवमज्ञानलक्षणासाचसंसारोबंध
 उच्यतेइतिस्थितावज्ञानरूपोबंधमोक्षौ ॥ विभिन्नशिवपदेनसत्येदाहोपरत्रो प्रतीतिमात्रमेवात्रतावताबंध
 मोक्षता ॥ यदातुसर्वएवभावाः कर्तृत्वादिवृत्तादिशक्तियोगात्सर्वेशिवरूपइतिपक्षः तदातत्रविभिन्नशिवप
 दोसत्येयथास्थितस्यायंभेदस्पदाहोयदात्वेकशिवत्वमेवतत्वेतदास्मिन्यदेनदाहोभेदस्यापितुभेदशिवाभेद
 प्रतीतिमात्रमोक्षः तदप्रतीतिसंबंधइतितावताप्रतीतिमात्रेणतत्त्वस्त्वन्यथात्वेबंधमोक्षयोबंधमोक्षता ॥ ना
 सत्येसत्यबुद्धित्वत्वेदनात्रास्तिकाचन कथनेसर्वसाम्यायविवादिरनुनायकः ॥ नवाप्यत्रभेदेष्टसत्येष्टसत्यत्र
 द्याभोतिरूपात्वेदनास्तिवेदोक्तवद्यतोभावानोसर्वेषामेवशिवरूपत्वेस्थितेबहुत्वमेकत्वेवायत्तनशिवत्वेनेक
 स्यकथनेतत्सर्वेषांशिवतत्वेनसाम्याद्योक्तोपकर्षेनिवारणाय यदिवायेशिवत्वेभावानोप्रतिज्ञानेताद्विवा
 दियराजयाय ॥ तदातत्राशिवावस्थोसंज्ञातस्मतदात्मकः तदात्मन्वाज्ञास्तिबंधस्तदभावानमोक्षताम् ॥ भेदे

ॐ
शिह
१२

पितृभ्योऽपि शिवस्यावस्थानं मेच्छावशात् सत्त्वभेदशिवात्मकः एवं च भेदस्य शिवात्मकत्वेनास्तिबंधस्त
दभावात्तदप्येतो नमोऽपि ॥ किमर्थं गुरुशास्त्रादिचेतनातदवस्थितेः देवस्यास्त्रादोपेन किं प्रयोजनमेव
च किमर्थं भवतारं ज्ञेयं कोपायकस्य वा ॥ तथा भेदरूपतया शिवस्यैवावस्थिते हेतोर्मात्माभावात्किमर्थं गुरुशा
स्त्रानुष्ठानादिकम् न हि देवस्य नित्यप्रबुद्धस्य शास्त्रतोद्बोधने सप्रयोजनम् आसत्तामन्यानि शास्त्राणित्वमेव
शिवैकवादी वा किमर्थं शास्त्रमारुवान् कस्य बोधाय ॥ स एवेत्येच्छया स्तुतत्कर्तृत्वे बोध्यतः स एव बुद्धरूप
त्वेन आभवति तत्त्वज्ञानम् स एव संप्रज्ञायेत तदनुष्ठानतत्परः फले वा तदनुष्ठाने स एव हितदा भवेत् ॥ देव एवा
नेनेन प्रकारेण सेच्छया निष्प्रयोजनमास्ते तदेव दर्शयति तदस्मदादि शास्त्रकर्तृत्वेन तच्चारो ध्यते बोध्यं शिष्यरूप
मापाद्या स्तुतया तमेव काले प्रबुद्धरूपत्वे वावस्थितो भवति तथा शास्त्रानुष्ठानपरमसंपद्यते तथार्थकामादिफल
रूपत्वेनापि स एव स्वकाले भवति ॥ वादित्वप्रतिवादि चेत्कस्माच्चैतत्स्थितेः व्यवहाराय वा सर्वव्यवहारो न वक्त
व्यः सत्त्वरूपवस्तु गोविद्धिव्यवहारो न ज्ञातुं चित तद्वैश्वर्यवस्थानादवस्थाभासरूपतः ॥ तदेकैव दर्शने भेदाभावाद्वा
दित्वप्रतिवादि चेत्तत्र तः यदुक्तं विवादि ह न नायेति तदेतत्पितृस्यैव स्थितेः लोकव्यवहाराय वा सर्वशास्त्रवादि
प्रतिवाद्यादिलोकव्यवहारश्च तदभेदात्प्रातिमयो न वक्तव्यतः यत्पुनः स्वरूपेण प्रकाशिते तद्विवरणवस्तुत्वमक
मेव व्यवहारस्तु न कदाचिद्वास्तवोपि तु भ्रम एवास्त्वपीश्वरात्मैवावस्थाभासरूपेण तस्यावस्थानात् अतएव श्वररूप
त्यभिज्ञोक्तनीत्या तदवस्त्वपि प्रकाशमानं चिद्रूपमेव केवलेवाद्ये प्रकाशताभावात्तदवस्तु च्यते तदाह ॥ सर्वमेवो न
पेणाय हि चायं तथागतः ॥ सर्ववस्तुवस्तु च शिवरूपं यतस्तथाग्रे विचारणीयमेव ॥ धर्मा धर्मैश्च संबद्धस्तथा तद्वि
वसंस्थितेः तत्कलाफलयोगेन युक्तता तस्य तस्थितेः ॥ तयोः फलेन न्यूनतया वा विपरीतेन फलेन न्यूनतया वा गोप्यत्वा फलेन
योगोऽथवा प्यधर्मस्या फलेनानिष्टेन फलेन योगेन हेतुना युक्तता युक्तता न्याय्यं शिवस्य तथा स्थिते हेतोः सर्वथा य

यत्प्रतिभासते तच्चिद्रूपशिवात्मकमेव ॥ निमित्तममवाद्यादिवैचित्र्यं तद्विचित्रता कारणास्पेक्षरूपत्वेन दोषास्त्रित
यात्मता नराज्ञाज्ञासमादिष्टास्वयं वासनिमित्तकम् समवायवदित्वेव तद्योगस्सहकारणम् तस्यैव वाचिरूप
त्वं व्यपदेशात्तथाविधम् ॥ शिवस्यैवैकस्वकारणात्वे निमित्तममवाय्यममवायित्ववैचित्र्यात् तस्य विचित्रता त्रितया
त्मता व्यानदोष उक्तन्यायेन यतो नराज्ञाज्ञासमातुल्यापदिष्टा पितुराज्ञाज्ञारूपसाम्ये व्यन्यथाभेदः तद्वत्तत्तद्रूपेण
संयोगरूपेणावसनिमित्तमप्यास्तैश्च यथास्वयंसत्तावन्निमित्तकारणम् तदिह्यासमवायिकारणम् अदादिवस्तुनस्त
तेह्यन्वयात् स एव चावयवसंयोगस्सहकार्यसमवायिकारणमित्यर्थः अथवा तस्यैकत्वेऽपि त्रित्ववयोक्तृप्रका
रव्यपदेशात् व्यवहारात् सर्वभेदव्यवहारस्याभेदात्वातिरूपत्वम् ॥ नष्टधिव्यादिकेतस्मिन्कल्पनासंप्रवर्तते तथा
त्वेनैव कल्पनात्तदेतत्कल्पना भवेत् तदेव तत्कल्पिते किंसयेनामास्तकल्पना न च एधिव्यादिरूपतया प्रतीयमा
नेभावज्ञाते शिवरूपता कल्पिता भवति वस्तुस्थिते एधिव्यादिरूपेणावशिष्यतत्त्वेऽपि कल्पनात् अत इदं तद्रूपं य
दावसीयते यथा मनोरात्र्यादितदाता कल्पिना कल्पमानं भवेत् यावता माहाद्विव एव सर्वमिति वस्तुस्थित्या ए
धिव्यादिशिव एव शिवत्वेन किं कल्पितं भवति न भवत्येवेत्यर्थः अथ सत्यतस्तस्मिन्नेव कल्पनेति कथ्यते तदवस्तुतस्त
त्र कल्पनेति नाम ह्यति ॥ तदेवोदाहरति ॥ कटके किं स्वर्गात्वे सत्त्वं इत्येव कल्पनास्ति किम् चित्रवद्भावशोकादौ कल्पना
राज्ञते कचित् कल्पिकल्पनयोर्भेदं येन ज्ञानेति नो मित्राम् ॥ कटके किं स्वर्गात्वे सत्त्वं इत्येव कल्पितेनेवेत्यर्थः चि
त्रगते वद्भावशोकादौ प्रपञ्चादौ रक्ते वद्विकल्पनाशोभते क्वचित् वसरे एधिव्यादिरूपेणाशिवः कृत्तः संपन्नः स्वयं स्थित इ
त्यर्थः कल्पितं पुनः स्वयंसत्तया केवलमिष्यते तेन रूपेणोति कृत्तस्य स्वयं कृत्तस्य संभावना मात्रायायाय राक्षस्ये
न भेदरक्षास्ते वंद्या इत्युपहासः ॥ शिवतत्त्वे सानुभवेन यश्चैतन्मात्रं समानता यतो गांधिकासौ गंध्यवत्यश्च त्रिविकल्पकः ॥
शिवतत्त्वे चिदात्मनि विद्यमाने बिम्बे चानुभव रूपे पश्यत्या प्रवृत्तं हृषणाद्यान समानता यतो यथा गांधिको नंत गंध

ॐ
शिव
११

इयसो गंधमियतयानवधारयत्र मण सर्वमवधारयत्रास्तेन वा विज्ञानवान देशकालत्रमप्रत्यात्वा च वाचकात्म
नः पश्यत्र विकल्पः शिवो भवति यदमिनेव प्रणोदभावेनोपकाशनात् अहं परमेश्वरानप्यविकल्पको यथा
तथेष्टरप्रत्यभिज्ञातो वधारयम् गांधिकस्यान्यस्य चतुल्ये गंधनामियतयाननुभवगोपिकस्य गोपामोदवत्तयान्यस्य
वत्ततुल्यस्यैवानेन विज्ञानिभेता समर्थता तावन्मात्रेयं दृष्टं ॥ सत्यानि सात्मरूपाणि पश्यतो न समानता प
श्यंतां शिवावस्था क्रियाफलसमाप्तिः क्रियावाचा यप्रारंभे कल्पनीया प्रशोतता प्रसूमापिन भेदा यवयात
तु विनिश्चितम् ॥ सादात्वेष्टरदशयोरपिन पश्यंतां समानता सर्वमहमित्येवमात्मा विभेदेनात्मविश्रुतानि स
त्यानेव वस्तुनितया पश्यति प्रमाता पश्यंताम् तस्य प्रमावस्था वा मित्रमिन्द्रायेव संसारदशोचितानि बीजभावेना
सते सुप्रज्ञातीरांते पश्यंतां अविद्यामयात्वेव तद्दर्शन इति शेषः अथ ज्ञानक्रिया प्रारंभपर्यवसानयोः प्रशो
ततानाम शिवावस्था कल्पनीया संवेद्यादिशक्तिशून्यरूपा निरनुभवा जडरूपेण च ते तत्र यतोस्तसादृशाननुत
दापि सर्वशक्ति विरहो यन शिवतत्त्वाद्देहाय साम्यात् किंतु मर्वावस्था सुसुप्ततयेच्छादिशक्तियोगः इति प्रथ
माद्विकल्पेन निश्चितम् ॥ न च वास्तवतरेण सादृशायादिकेवला प्राक्रियाफलनिष्पत्तेस्समनंतरमेव यत् प्र
सवेष्ट परेष्टैव प्रनरन्यातथाविधा न कदाचन तस्यास्तिकेवल्यं शक्तिशून्यकम् ॥ नास्त्यपि वा तरेण द्वितीयक्रिया
प्रारंभात् प्रागत्र सादृशायां तता शक्तिशून्यता लक्षणस्यात् यद्यस्मात्क्रियाफलसंपत्तेस्समनंतरमेव प्रसवेष्ट परे
ष्टैव सुसुप्तपरसंविद्धि यार्थाननुतदा शून्यता प्रनरपिता क्रियाफलसमवाप्तेन तनंतरमेवान्यातथाविधैव
प्रवर्तते उभयथान कदाचन चिद्रूपस्योत्तराललक्षणं केवल्यं शक्तिशून्यकं नाम रूपमस्ति ॥ यथात्मानुभवानि
ष्टातरेच्छाचन किं भवेत् अथानुभवनं नास्ति जडा मानप्रपुन्यते ॥ यथात्मानुभवस्यानिष्टा विरूपभावस्तजानु
भवनक्रियायं किमिच्छा क्रिया नास्ति ननु उभयौ विनानुभवस्यात् अथात्मनो नुभवनेनास्ति न प्रकाशनेत्यर्थः

राम
११

मावस्या जडान प्रसज्यते प्रसज्यते वैकाका योजनीयम् आत्मनो द्युदमिति परामर्शो नुभवः सेवचा जडता जड
वेलत्यापराधिनोष्टरप्रत्यभिज्ञा नोत्पा ॥ उपलादेन इत्येपि शिवत्वेन के च स्थितम् यथानुत्तरजडतया प्र
विचार्यते ॥ अथ जडेषु पलादेः शिवत्वे पगमा जडता संनने को यदोषः न च यदोष एव यथानोपलादे जडता
तथाग्रेसमीप एव प्रकर्षेण विचार्यते इत्ययमेकः पूर्वोक्त प्रकारो वितत्यकथितः ॥ सफलतायां समाप्रायो क्रिया
यां समनंतरम् क्रिया तरेच्छा रंभूतो तन्निमित्तमनंतता यतोस्ति शिवशक्तीनां तास्तेनित्यमवस्थिताः सरेत्येव
स्वभावेन तत्संस्तुति शिवः ॥ अथ वास्तव्यायां क्रियायां सफलायां समाप्रायो तदनंतरमेव सफले क्रिया तरे
इच्छा संभवो यावदप्यं वसाने तत्र निमित्तभूतानेता यतोस्ति शिवशक्तीनाम् शिवशक्त्यस्त्यनित्यमवस्थितास्त
रेत्येव स्वभावतः ताश्च शक्तयः प्रसरेत् प्रसृतियं स्पसंतथाभूतः शिवः तथाभूतलक्षणत्वात् तस्य यद्योक्तम्
न्याथा तत्स्वतंत्रा स्यात्सृष्टिस्तदमेकत्वत इति द्वितीयः प्रकारो वितत्योक्तः ॥ इच्छास्य सते तस्य केनेच्छा वा विकल्प
ते विभवानोदवा इत्यमथ वीक्षा निमित्तता ॥ केन वास्तव्या विकल्पते स्यात्तस्यादेति स्वातंत्र्यता वदवश्यं भा
वीष्टरत्वादेव तन्मयविश्वं तथाविधमेवेतावत्ता वा स्थितम् अथ वा स्वातंत्र्येपि विज्ञात्मा प्रसरात्तस्य
विभवानोदोपरि समाप्ता यस्यास्ति स्वभावविशेषस्तस्य प्रागुक्तं वसवेदा विष्टरपता प्रसरात्तानि निमित्ततेत्येवमभिन
वेच्छादये निमित्तनास्तीति दृष्टांम् ॥ विष्टरत्वेन वाक्यानां वेगमप्यथं वादिनाम् तथैवैतान दोषोक्तिनाना
विष्टन कल्पते ॥ विष्टमसत्यं बुद्धोपमिति शिवोक्तं यिवावेने विरोधः यत एषो वेगमपि निरात्मतादिप्रयोजना
भिधानवता मेक शिवात्मता समर्थमपरत्वेन न दोषोक्ति न च सर्वं शिवत्वेनाना चित्तप्रमेगः तथाहि ॥ एकस्मिन्ने
वदेदे विभेदात्परागात् एकत्वाच्चैव रूपस्य दोषो भेदवादिनाम् ॥ एकस्मिन्नेव देह्यावतः परमाण
वस्तावतः शिवा इत्येव परमाणगादपि विभेदादिभेदः स्यादित्यानेत्यप्रतिपादनमित्येषोपिन दोषः यतो बहवः प

ना

स्मात्परादिपदाद्योस्तएकशिवरूपाऽनिकथं ब्रह्म नहि शिवो घटादिद्रूपोपि घटादिः शिवरूपस्ततश्चिद्रूपस्य देश
कालस्वभावभेदाभावात्तमेतदः एतदीश्वरप्रत्यभिज्ञायां प्रदर्शितम् यैः पुनराश्रमेदावादी गृहीतः तेषां चाप्यनोस
भावाच्चिद्वतासाचमत्तात्ताततस्तेषामत्रोक्तज्ञानवशाद्यदि शिवत्वव्यक्तिस्ततोभिन्नाः शिवास्तच्चिदेहस्यास्तन्न
यत्वेचाप्यनोदेहपरमाणवएव किमिति शिवाणो न भवन्तीति भिन्नपरमाणवादी न चित्तवत्स्यतस्तेषामेवावेदो
षः ॥ एकाधिष्ठानतोवापि तेषामपि न ह्यप्यस्य आंतरेयमिचेतन्ये चित्रास्वामिभृत्यवत् तावदेकचित्सर्व
शिवप्रसंगो न वा पातं जलादीश्वरेणानसाम्यमविभेदतः इदं तद्वत्विज्ञेयं तस्मात्सर्वस्थितः शिवः ॥ अथ वा
तेषामप्यभेदादिना तानाचित्तं न ह्यप्यस्य यतएकचित्द्रूपशिवाधिष्ठितानात्मान एकस्येव निजमायाप्रय
नादिनियथा शिवा इयदशनेस्माभिस्सविस्तरमिदमपीश्वरप्रत्यभिज्ञायामेव समर्थितम् अभेदात्प्रातिष्ठ
तारतम्येन भिद्यते प्रयं एकभोगो देकाच्चित्रता चिन्मादिचेतन्येस्वामिभृत्यरूपशक्ताश्चैतन्यद्वयात्मत्वात् अ
थवा तावत्परिमाणमनं कश्चिन्मादिपयंतमेकचित्सर्वपस्या शिवस्य यत्प्रसंगो तेन अत्र पक्षे प्रयं देकाधरीकारे
णचित्ते देकाच्चिवादिभेदः तस्येव तत्रात्र पत्वात् अतएव मायाशक्तिवशात्तथैकत्वाप्रयनादनैकात्म्यम् व
स्तुतस्त्वभेद इति पातं जलेन पुरुषविशेषेणोच्चरेण तत्रावेशेषिकादिस्थितेन न साम्यं तत्र भेदाभ्युपगमादिहत्व
भेदः तद्वदीश्वरदर्शनेन ज्ञेयमतस्सर्वमेव भावावज्ञातं शिवात्मकं स्थितम् तथा भावेसर्वहृषणपरिहारादिति ॥
शिवहृदि स्थितोऽथीमदुल्लसदविरचितायां तृतीयमाद्रिकम् ओ नमः शिवाय ॥ ३ ॥ ओपरोद्गावनीयहृषणशंका
निराकरणोत्तेसर्वशिवत्वमिदानीं स्वरूपेणोपपादयितुमाह ॥ अथेदानीं प्रवक्तव्यं यथा सर्वं शिवात्मकम्
नाशक्तो विद्यते कश्चिच्छक्तं वस्त्ववतेपि नो ॥ इत्थं ते बहवः शक्ताः सर्वस्वातेऽप्यमापन्ते ॥ हृषणानि राकारणादनं
तरविधिमुत्तिनेव संप्रति तद्वत्तम्यमस्माभिर्ध्यासर्वं शिवात्मकं सिद्ध्यति तद्वच्च ते अशक्तश्चाथे किं याया विद्य

तेचेत्येतत्रावत्रास्ति प्रत्ययाख्याकरणेन तावदव्यभिचारात् शक्तं चेत्तद्वत्त्वेव परमार्थसदेव शिवरूपमिति तथा हि कि
याकारणाशक्तिकर्तृता चिद्रूपता शिवरूपत्वमपि चिद्रूपस्यैव ह्यदि तस्य कर्तृत्वायोगात् घटपटादिकं कारणाशक्तं चेत्तत्स
तंत्रं चिद्रूपं शिवरूपमेवेति बहवश्च घटादयः प्रत्येकं शक्तान्येते सर्वेषां तथास्मात्तत्र प्रसज्यते तन्न अभिन्नाभि संधितया
नवमिदमस्तु पुराणमथास्ति येकस्य नवप्रमाणभावप्रसंगो न वै वेद इत्यतः ॥ अथेकस्याधिकाशक्तिः पुनराशक्तिनिबंधि
नो स्वकार्यविषये सर्वस्व एव निबन्धनम् शक्तस्य शक्तिरतेकतेमेव चेन्नान्यशक्तता ॥ अथेकस्याधिकाशक्तिर्यस्माद
न्यशक्तिमसौ निबन्धनानियमयति ततश्च तस्य नान्यकार्यविषयभूते तु सर्वेः शक्त एव निबन्धनं नियमने हि शक्तस्य
वनतत्तैलदानशक्तिस्सिकतामशक्त्या क्रियातदेव यदि संबंधशक्तित्वमिष्यते ततो नान्येषां घटादीनां प्रत्येकं शक्तता सत्तत्र
ता तथा हि ॥ नृपाधिसाधनापेक्षा स्वकर्मफलता भवेत् सर्वः शक्तोऽपि सापेक्ष इति शब्दो ह्यस्मात्तयोः तस्मादनेकभा
वाभिः शक्तिभिस्तदभेदतः एक एव स्थितः शक्तः शिव एव तत्रातथा ॥ सेवितनृपादिसाधनकार्यपेक्षेव स्वकर्मफल
तास्यात् स्वानिमोगानिकर्मफलानियम्यतस्प्रभावः यतस्सर्वः स्वयं शक्तोऽपि सापेक्ष एव व्याप्तिर्यते यथा हि तदशने
पीश्वरो नोदं मायातत्त्वमप्यहं प्रवर्तते त्वं मां चोपेक्षानुग्रहेन चाशक्तो नीश्वरः तस्मादनेकघटपटस्वभावा
भिः शक्तिभिस्तद्वत्प्रभेदतः शक्तिमत्रालक्षणात्वाच्चिद्वत्त्वस्यैव एव शिवः स्थितः तेन तेन प्रकारेणा नैकाशक्तघटपटा
दिपदाद्योक्तकत्वात्तस्य घटचित्तत्वावन्मात्ररूपायाः स्वातंत्र्यं घटचित्तासहानुसंधानेन स्यात् तस्मादेकमेव चित्तत्वं
मनेतविश्वरूपमिति ॥ तथा यत्र सदित्येवं प्रतीतेस्तदसत्कथम् यत्सत्तत्परमार्थो हि परमार्थस्ततः शिवः सर्वभावो
चिद्रूपः स्थितेव परमार्थता ॥ शक्तं वस्त्वेव शक्तं वस्तु च सद्भवेत् यच्च सत्तत्रासदिति स एव परमार्थो यस्माच्च परमार्थस्त
स्वत्वात्परमार्थत्वाच्चिद्वः ननु कथं परमार्थमात्रत्वेन शिवोक्तोऽपि कथं न परमार्थस्तत्र तदस्य सत्त्वेव कथं चिद्रूपमिति वि
नासिदास्य रूपादि सत्तास्य रूपात्ता च काशमानता तच्च तदतावत्रास्ति प्रकाशमानता हि प्रकाशभेदः प्रकाशश्चा

गं
शिष्ट
२४

[illegible]

संबन्धव्यवहारार्थमेवं हट्टादीनां क्रियास्तु अकारभ्यकालकालनायामयं संबन्धगारंभोवास्तितिनिश्चितं नि
श्चयः अथैवं वस्तुपिसत्यमपि कालादीति निश्चितव्यवहारार्थं तस्य च तथैवास्तु शिवतत्त्वेनावस्थितिः केन
विनिवारिता चिदङ्गमात्रशिवत्वलक्षणयोगात् विकल्पस्य व्यवहारस्य सत्यत्वासत्यत्वपक्षभेदेऽपि मितमु
क्तं यत्तु काशमानस्य सत्यत्वे सत्यत्वं मेव चिदभेदाख्यातिमयत्वात् सत्यत्वमित्येवं च सर्वत्रैव न विस्मरणी
यम् ॥ मिथ्यात्वं क्रियते कस्य काले यत्र तद्भवेत् काल एव स न भवेदिति चेन्नैव ज्ञातचित् अकाले ज्ञानं न
किञ्चिदध्यते वा ज्ञानिक्रिया हत्वा कार्यं क्रियाया तागता यो किं प्रकाशते ॥ वा ध्वके च प्रमाणोऽस्ति नेदं स्मृतं
नेदं स्मृतं श्रुतिकेति निषेधनिष्ठतया प्रतीतो मिथ्यात्वेऽप्यात् तेन बाधकेन प्रमाणानमिथ्यात्वं कार्यं तत्कस्य क्रि
यते तत्र किं यस्मिन् काले तद्भूतादिभवेत्स काल एव न भवतीति मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमः तत्र नैव हत्वा काले
कालाभावे कस्य चिज्ज्ञानं न तामकिञ्चित्कालरहितायाः क्रियाया अयोगादित्यर्थः ज्ञानिक्रिया वा यद्विबाध्यते त
त्र ज्ञतादिकार्यं हत्वा क्रिया समाप्ता तस्या अस्याः को बाधार्थः स्वयमेव तस्या अभावात् इटादी च बाधविषय
स्याभावात् को बाधः ॥ अथानुभवगा बाधानानुभूतो न्यथा भवेत् अथेदियस्य बाध्यत्वं तत्काले यादृगिदियम
तदोध्यं ज्ञान्यते केन तस्य कालोत्तरस्थितिः सर्वस्मत्संबन्धो वा संबन्धे ज्ञानं न कथं अथ यदि रज्जुता नु भवग
ता बाध्यते तत्र न ह्यनुभूतो विषयो ननु भूतो युक्तः अथ रज्जुतद्विच्छेदादिज्ञानकारणमिदियमनिदियमिति वा
ध्यते तत्र न हि बाधकेनेदियस्याध्यमभावः कर्तुं शक्यं तद्भूतादिज्ञानकाले यादृगिदियं तस्य तदानीं चटादी
नामुपलब्धेः अथ कालोत्तरयदा बाधकोत्पत्तिस्तदा तस्या भवस्थानाद्बाधः तत्कालोत्तरस्थिते बाधोपगमे तदानीं
ज्ञानस्य ज्ञानेऽपि मिथ्याज्ञानानां समत्वं नाम बाधः प्राप्नोति न चैवं युक्तं च तं मानकालमविना चटादिज्ञा
नानां सम्यक्त्वेन संभवात् अथेदियविषयादीनां संबन्धे बाधः तत्र संबन्धो भावेद्विकथं ज्ञानं ज्ञानं न तस्माद्यावत्सं

शिष्ट
२५

भवं विकल्पने सर्वं चारुतादिप्रतीतौ न किंचिन्निपेक्षं शक्यते इति न किंचिद्वाधार्थः श्रुतिकारजतं न भवतीति च
न बाधो न हि रजतत्वेन श्रुतिका प्रतिपत्तेवा प्रतीतेः श्रुतिदेशावच्छेदेनेत्यपि न किंचित् सर्वस्यैव प्रकाशमान
स्य सत्त्वं पदं शब्दात् सर्वथा यथा यत्प्रतिभातं तथैव तत्रात्यथा कर्तुं शक्यते इति सत्यमेवेति न किंचिन्मिथ्यात्वम्
एतच्चैव प्रत्यभिज्ञातो वसेयम् ॥ व्यवहारस्य बाधो चेद्वा व्यवहारो यथेष्टता क्वचित्सत्यस्य बाधो स्य प्रत्यते व्यवहार
रिता कृतकार्योपाणादो वा व्यवहारो विदुषते तावता व्यवहारो वा यदात्मा द्वादमात्रकम् अर्थक्रियासम
यत्वं मेतद्वा स्यात्सर्वम् ॥ व्यवहारोपि यदि बाधो रजतव्यवहारो न कर्तव्य इति तदपि न व्यवहारस्यैव प्रत्य
तेः न तद्वशेन सत्यासत्यविभागः तथा हि प्रत्यतदेशे क्वचित्सत्यस्य बाधो स्य तथा व्यवहारो यादृगयसः कृतका
र्योपाणादिना च रजत इष्टत्वाद्वा श्यते व्यवहारः अथवा यदा द्वादमात्रकतावते व्यवहारः एतदेव चाद्वादकारि
त्वमर्थस्यार्थक्रियाकारित्वे संवेदनसिद्धत्वेनाभातत्वाद्वा सत्त्वमज्ञानस्य पानास्यार्थक्रियाभूतापि स्यात् न
दिष्टत्वात् तत्प्रसिद्धसंवेदनसिद्धान्वित्तु विवेकमपि चाद्वादिकां क्रियां तदेव सत्त्वमज्ञानादेवा स्यात्तदपि सत्यं
वदायै चेति व्यवहारोपि न बाधस्थितिः ॥ अथ चेद्देशबाधो वा तद्देशो रजतं न हि यत्र काले संज्ञतो देशो भूत्वा गत
सदा कालांतरेण देशो सौ का वाभिन्नकालयोः ॥ अथान्यदेशो रजतं न तददेशमुपलभ्यमिति यदि वा देशबाध
स्तत्र यस्मिन्काले संज्ञता श्रयो देशो भूत्वा कालो बाधो रजतज्ञानकाले नास्तीति बाधकज्ञानेन बाधः क्रियते न
चेव संज्ञतदेशो यो भिन्नकालत्वात् तथा हि श्रुतिकारजतकालो गतस्तत्काले भेदेन देशभेदस्याविरोधा
त्वाबाधः ॥ ज्ञानांतरेण ज्ञानं तद्देशो धादय बाधते न बाधो भिन्नकालत्वात् प्राक्तनस्याप्यभावतः ॥ अथ तस्मिन्
वक्तुनि रजतज्ञाने श्रुतिका ज्ञानं चेति विरोधात् श्रुतिका ज्ञानेन रजतज्ञानस्य बाधो निवृत्तिः क्रियते नत्र एकव
क्तुनियुगापदन्यथा त्वमयुक्तम् क्रमेणातत्तदप्राने विरोधः प्राक्तनस्य दृष्टस्य स्वरसतो दर्शननिवृत्त्या निवृत्ते
ना

कालेन देशरजत

राम

२५

भावतः अत्र न च स्थितिर्नास्ति विरोधः प्राग्निनाशतः अन्योन्यपरिहारी वा ज्ञाना ज्ञानात्मकः स्थितः सहानव
स्थितिरपि विरोधानास्ति न हि ज्ञानं दार्ष्टिकत्वेन प्राग्निनष्टमन्यन निवर्तते नो यमस्तेन शीतमिव विरुद्धं भवति र
जतश्रुतिज्ञानयोर्न चान्योन्यपरिहारात्मको विरोधो ज्ञाना ज्ञानात्मको भावाभावयोः

दिभिर्धर्मैर्योगो यस्य च दत्ते स तस्य विज्ञानस्य च दत्तान्नो व्यतिरिक्तस्स त्रगोचरो भवितुमर्हति तदुक्तमोक्षप्रत्य
भिज्ञायां प्राशिवाथो प्रकाशस्यादित्यादिना न च वाच्यतायः परमाणुरपत्तेः सतोः असर्वगत इव परिमाणो दे
शयोपतावापि हि सतिः ततस्तेषामपानो बोधमयस्य शिवरूपस्य प्रतिपत्तरेव प्रवेशित्वमभेद इत्यर्थः अ
न्यथा स प्रतिपत्ता प्रविभेदात्कारणात्कथं परोयमिति वेत्ति न कथं चेद्ज्ञानो यादित्यर्थः ॥ विनैव त्वेव न भवे
त्कारकत्वेन च न शशशृंगादिके नापि स्याद्भिन्नता समन्वयः ॥ सर्वथा भावशब्दस्य नास्ति भावात्मकं क्वचि
त् ॥ च दत्ते स्य दत्तत्वे कार्यकारणं भवद्विरिष्यते तच्चिदेकत्वं विना न स्यात् तदस्य निरभिसेधः कारणाया
गात् इत्येतदप्योक्षप्रत्यभिज्ञायामेवोक्तम् तस्माद्यदर्थक्रियाकारित्वात्सत्त्वं शिवरूपम् यदप्यतता सत्त्वं
नाभिमतं शशशृंगादितत्रार्थवर्तमानस्य सर्वथा भाववाचित्वेन स तस्य शब्दस्य विभक्तपायोगो न स्यात् शशशृं

ॐ
शिष्ट
२६ यमा

गंजायतेभिधीयतेचेति कारकाश्रितत्वादिभक्तौ नानसतश्चकारवायोगात् क्रियानिमित्तत्वात्कारकस्य तस्मा
तत्रापि विभक्तियोगेन कारकात्वे सति सत्तेव शिवतायावस्तु तच्च दत्तं यं क्रियामुदकादरणादिकं करोतीति
योयमवबोधस्स एव तथा स्वरूपेन न ततः पृथग्भूतोद्युतादि सथाकारी सिरानि इति प्राप्य भिज्ञायामेव हि मा
तयोनामासीति विचारे दार्ष्टान्तम् अभावोपि ज्ञाने बोधात्मेव तदात्मवत्त्वाच्च विश्वरूप एव तस्मात्ताम्यभा
वात्मकमशिवरूपेण चिदपि विश्वमध्ये ॥ इतोपि सर्वशिवता सतः सत्यतियोगात् स एवास्ते प्रगता इह
क्तिरूपस्वरूपकः स एव कार्यरूपेण भगवानवकल्प्यते ॥ इतोपि हेतोस्स वै शिवतायस्मादुत्पत्तिमद्भावज्ञा
तंस देवोत्पद्यते तत्त्वभावस्य कार्योत्पन्नः प्रागपि विकृता सत्ता संस्पृशो योगात् देवे च प्रागपि सत्तं रुरूपेणा
द्युतिसत्ता सतत्वोद्भूतः शक्तिरूपः पूर्वमास्ते प्रनरुद्भवत्वात् कार्यरूपेण भवति ॥ सत्कार्ये नोपपत्ते चेत्सतः कि
करोणायत्त अभिव्यक्तिरथा स्यात्क्रियते सापि किं सती क्रियते स सती वायसत्ताः किं नोपलब्धता व्यक्तरभा
वाटथानेन स सत्ता दानि संभवः स्वयमेवाश्रिते पतेतद्भावावस्तु सद्देव ॥ अथ यदिसद् रूपकार्ये नोपप
त्ते सतः करणविकल्पे यस्मात् अथ सतः स्वरूपेन क्रियते पितृ तस्याभिव्यक्तिः तदपि न युक्तम् यतस्सा
पि किं सती क्रियेताया सती तत्र सती चेदभिव्यक्तिस्तत्क्रियते किमिति कार्यस्य नोपलब्धता अथ सत्तेष्व
भिव्यक्तेरभिव्यक्तरभावात् कार्यो नोपलब्धम् तदभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः क्रियते इति तत्रापि पूर्वोक्ताया तादा
नं स मनवस्या ततश्च प्रकृतकार्यं दर्शनानिर्वृत्तिः अथा सती क्रियते भिव्यक्तिस्तदसत्ता करणं स्वयमाश्रि
तपदहानि प्रसंगाः अनवस्थापरिहारायैवाभिव्यक्तावसत्करणाश्रित्येभिव्यक्तिवद्भूतस्यैव जरादिकमस
देव सत्कार्यमस्तु किमर्थं जरातीयेन ॥ नैव यस्मात्ता विहाय सर्वत्रान्यत्र स क्रिया इत्यभ्युपगमोस्माकं नैव

राम
२६

नान्यत्र तुल्यता कल्प्यावेशेपिकानां हि कार्यं तैवे श्वे स्थिता तद्वत्क्रिये पृथिव्यादेर्वोदे ज्ञानमवस्थितम् सा
न्यप्रकाशकं नान्यत्र तुल्यत्र किं भवेत् वाच्यरूपादिकल्पनिप्रमाणोचोदनेव ते नियमादसंविषये तस्मा
त्रैकेन तुल्यता वहनो कल्पनो यात्र न च वाच्यतिरेकतः व्यक्तिः स्थिता पदार्थानां दत्तव्यक्तोभिधीयते तस्मा
त्स एव व्यक्तात्मानव्यक्तेर्यतिरिक्ता ॥ तद्वत्क्रमेव न युक्तम् यस्मात्तामभिव्यक्तिवर्जं यिना न्यस्य देवकार्यमि
त्यस्माकोतावदभ्युपगमः न हि सर्वत्र दर्शने सर्वेरेवास्ते तुल्ये भव्यम् तथा हि वैशेषिके चैव श्वर एव विश्वव
तानतु पृथिव्यादिद्वयबोद्धर्शने ज्ञानमेव स परप्रकाशकं न रूपादिते नैमिने यात्र त्व्यतिचोदनेव निय
मेन धर्मविषये प्रमाणोचोदनाल्लक्षणो यो धर्म इति न त्वप्रत्यक्षादिकं तस्माद्भूतनामेकलक्षणानो प्रमाणा
ना प्रमेयाणां नैकेन भिन्नलक्षणानि मते नान्यस्यापि तुल्यतायाद न दोष उद्भावनीयः तेन सर्वेषामर्थानां सता
मेव कार्यता तथाप्यभिव्यक्तिरस्यैव कार्यया धर्मेण चोदनावदन्याप्य प्रमाणानियथाने श्वर इव
वत्पृथिव्यादिद्वयमपि विश्वकाराणोपपत्तिरपि चात्रास्ति नाभ्युपगममात्रम् तथाप्यभिव्यक्तिस्तव त्रार्थी
द्यतिरेको तास्थिता तथा न पलभात् अमेदेनैव व्यवहारः तथा हि दत्तव्यक्तोभिधीयते व्यक्तरभेदेन तस्मात्
दाथं एव व्यक्तात्मा स च सत्क्रियते तत्तु व्यक्तेर्यतिरिक्ताया सत्ताः कारणम् ॥ दीपेन क्रियते व्यक्तिर्द्युतादेस्सत
एव वा यथा सतः क्रिया व्यक्तियुक्ते सत्ते तथा सतिः एकेना परतुल्यता त्रच वा सत उद्भवः किमाश्रित्य प्रव
र्तते भेदभावस्वरूपतः तैवैतदप्रवेसं प्रदीपेन हि द्युतादेस्सत एवाभिव्यक्तिः क्रियते इति पदार्थ एव क्रियते त
तश्च यथा यतोद्युतादेर्व्यक्तिसंज्ञा क्रिया तथा व्यक्तेरपि पदार्थरूपाया सत्ता एव पदीपादिना सतिः बीजादिना
वां रुरूपाय इति सर्वत्र तुल्यसत्ता कार्यवादः यतः पदार्थेन सता कार्येण व्यक्तिरपि तदभिज्ञायास्तुल्यत्वम् व्य
क्तिश्च प्रकाशमानता प्रकाशमानता जरादेरनादिनिधनस्य सत एव चित्यकाशस्य तेन तेनात्मना च स्थानमित्य

गें
गिह
२७

भिव्यक्तिवादिनामत्कार्यवादउक्तोभवति यदिचासत.कार्यस्योत्पत्तिस्तदाकारणकारणिकिमाश्रित्यकिमुद्दि
 श्यप्रवर्ततेतस्यात्रियतेकार्यकारणभावस्यक्रियाकारकसंबंधमानत्वेनेष्टप्रत्यभिज्ञायांपाकाराभेदपमि
 वचोदितम् अथवाकिमुद्दिश्यप्रवर्ततेतेकस्मिन्विषयेतेषांसांमर्थंविषयाभविमामर्थंस्यानुपपत्तेर्विषय
 सापेक्षरूपत्वात्तस्यविषयस्यचकार्यस्यतदानींमभावस्वरूपत्वात् ॥ घटांतरप्रवृत्तमाकलय्याथचेष्टनम्
 यत्तेनात्यस्यकलनासंभवादितिचित्रता ॥ अथकारणकारणचेष्टनव्यापारस्सामर्थ्यंवाप्रवोत्पन्नदृष्टो
 क्तस्त्वल्पनेन तदयुक्तम् बीजादीनामचेतनत्वेनाकलनाभावात् यत्रापिसचेतनेर्जंभकारादिकरणात्
 त्रापिप्रवृत्तघटांतरेयथाकलितंस्यात्तदाकर्तव्यस्यघटांतरस्यकिमायातेयेनतत्क्रियतेतदर्थंस्यातिचित्रता
 नुपपद्यमानस्यापिभावादित्युपहासः ॥ अङ्कुरोत्पातइतिनभवेत्कारकात्मता यस्यस्वकारकाण्यदिसम्
 होनभवेत्तदा कर्माख्यस्यसमत्वत्वात्तत्संबंधासताकथम् तस्मात्सएवभगवान्स्वयमेवप्रकल्प्यते त
 यातथाभावइपेस्सत्तेवपरमेश्वरः ॥ अङ्कुरोत्पायतेबीजाभूमावित्यत्रासतोङ्कुरस्यकारणात्कारकत्वेतानस्या
 तद्यदंवाकरोतिर्जंभकारइत्यसताकर्मणाकारकांतराणांकारुंवाकसंबंधस्तत्त्वर्थममृदकारकाणांततःक्रि
 यानोत्यद्यततस्माच्चिदपःपरमेश्वरस्तथाभावस्वरूपेस्वयमेवप्रकल्प्यतेभवतिसर्वानित्यमेवसन्नितिक
 थामत्कार्यताशंका ॥ स्वयंचनप्रजायतेकोनान्येनप्रजन्यते व्यतिरिक्तेनकर्मणायादिस्पृष्टेतदात्मकाः
 तत्तस्यजननितायुक्ताव्यतिरेकःकथंभवेत् ॥ स्वयंचासत्त्वाद्घटादिकथंजायतेजननकताकथंस्याद्यदाजदा
 कोनसांमर्थेनान्येनापिर्जंभकारादिनाकथमसज्जनमयोग्यतात्तद्वशात्सभावभावरहितेशशशृंगादविशि
 ष्टजन्यत जनयितायद्यपिसंस्तथापितत्सत्ताजन्यस्यनकदाचिद्वतिव्यतिरिक्तत्वात् ततस्तूयापियोग्य
 तापत्तिः एवंहिसाज्जनमयोग्यतायाव्यापियेतयदितयातस्यजननितायुज्येतयदिजनयिताकतोमहकारिण

अकारणादिप्रजापत्यात्मकाः स्युः व्यतिरिक्तैस्तसद्विरप्यसतः कथं जन्मिता भवेत् ॥ जन्मकाले चटाभावात्संबंधो नैव कारकः न संबन्धस्य कारणासत्कार्यं चेत्स विद्यते सन्नप्यसावसंबन्धो व्यंजकस्याप्यभावतः तस्मात्संबन्धस्य भावेन भावेर्भावो भवेद्भवः ॥ चटस्य जन्मस्य जन्मकारणकाले भावात्कृमकारस्यिंदादिभिर्न संबन्धो न च विद्यमानसंबन्धस्य कारणात् पूर्वमप्यन्यतोपि वा प्रसंगात् जन्मासंबन्धे पितृपेक्षेयवज्जनकानामेव मसामर्थ्यस्य विशेषो येन ते प्रतत्तत्तस्य विशिष्टस्यैव सत्तान्तयस्य कस्यचिदित्येषा सत्कावाद ईश्वरप्रत्यभिज्ञादो निराकृतः अथ स विद्यते संबन्धस्ततः कार्यात्मकत्वात् कार्यस्य तदपि न यतस्स त्रप्यसौ जन्मो चटादिरथो संबन्धो संबन्धत्वाच्च संबन्धिनो प्रत्यत्वेन संबन्धो गमनं व्यंजकत्वं च कुंभकारादेर्घटं प्रतिनास्ति यतस्सर्वथा प्रतीत्यगोचरे वस्तुनि व्यंजको न भवति सिद्ध एवार्थे व्यंजको न सतीत्यथा घटादो दीपः ततो व्यंजकस्याप्यभावतः कथं संबन्धः एवेदिकारणो कार्यात्मना स त्रथा भवेच्च व्यतिरेकस्तयोस्त्यात्स च प्रत्यक्षविरुद्धः तस्मादपि रूढसंबन्धो भावस्स यमव एव परमेश्वरस्तथावस्थानसंभविनना परेणाहेतुना कारणेन भावाभावसंसारवर्तिभिर्भावो भवत्यभौतत्वात् तत्त्वभावत्वात् अथवा नित्ये भावसंबन्धीति शिवकारणादया सत्कार्यवादः ॥ इतोपि विद्विंसत्कार्यं मृत्सिंदात्किंचटः एथक् अष्टयत्वा एथक्तेतपटादेकारणान् किं न्यनुपादानं तेव स्यादष्टयत्वे स एव सः ॥ इतोपि शिवात्मतया र्थानां सत्कार्यवादोपपत्तिः नोदियतो मृत्सिंदाच्चटयोस्तदो सत्कार्यवादोपि कार्यकारणातोपपत्तिः मृत्सिंदादिचटस्य एथक्तेतया चासत्त्वे पटशराविषाणाद्योरप्यसत्त्वाविशेषात्कारणं स्यान्न चास्ति तदसत्यर्थे पटबंधस्याप्यपरिहारेण कार्यत्वेन सौकारण्यस्य कतं मशक्यत्वात् तस्य मृत्सिंदादेरनुपादानं तेव स्यात् प्रकृतिरूपतानेव स्यादित्यर्थः अष्टयत्वे मृत्सिंदा एव स घटो न च पूर्वततः प्रागपि पिंडो घटस्य ॥ नाम संस्थानभेदश्चेदस्मै मृष्ट्याय भेदो न स्थितमेव हि सत्कार्यं त एव

गो
शिष्ट
२८

विनाशिता शिवस्यभावनाशेषिमौलिनाशेषिदेमवत ॥ अथ मृत्पिंडं दत्तं योनां मसन्निवेशमेदाद्रेट एव तत्क
थेसत्कायेनितितत्र नाम संस्थानमात्र एवात्र मेदो न तु मृदु पताया यथा हस्ते मृष्टिप्रसृततादेः अत्र हि हस्तता
तत्प्रादुर्भावपितथा मृदु पतानयोः एतच्चात्यंतप्रसिद्धमेतद्गुणतादनाथेप्रदर्शितम् वस्तुतो मृदुपि पयोलोच
मानशब्दस्य शोदितत्मात्रमयी जलादिविलसणाया वज्रेण गुणतादवस्थम् तत्तावदवस्थेपिया नि कायोणि
महदादौ नि एथिव्यंतानि घटाद्यंतानि वातानि त्रैगुण्यमात्ररूपाणि विश्वस्यैवात्मापत्तेः तदधिकत्वेति दर्शय
तत्मात्रमयमाकाश इयं एथिवी अयं घटो यं पट इति विभागः विभागोपि च तदभेदाद्वास्तव एव न च प्रका
शमानस्य वस्तुता युज्यते त्रैगुण्यमात्रपितथा प्राप्तेः प्रकाशनं च प्रतीयमानता प्रत्यक्षेणास्त्वन्मानेन वा सर्व
था मृदुपवत्ता स्यात् एवं च मृत्पिंडो न एव सति यस्मिं घटो भवति घटश्चाप्यन्यो मृदुप्यन्याया सर्वे मृगमयेषु
नुमता घटश्चाननुगतौ न चानुगतौ ननु गतयोरेकां घटते तत्तच्च पटो देः कारणेन किमिति देषः दृपंणावृद्धि
अप्रतिबिंबयोगि त्रैगुण्यमित्यभ्युपगमेपि यद्दृशा त्रया प्रतिबिंबयोगस्तदेव कारणं तत्रापि भेदाभेद पर्यालो
चनादनुपपत्तिरिति चिन्मयशिवरूपतेव सर्वकार्याणामोच्चप्रत्यभिज्ञोक्त्या येनेत्यादस्थितमेव हि सत्का
यमिति अतएव शिवरूपतया सत्त्वादविनाशिता नृदिशिवस्य स्वसंविद्धस्य सतो विनाशः इतोच्चप्रत्य
भिज्ञाया मेवं चोक्तम् मौलिनाशेषिदेमवदिति सर्वलोकां नुसारेण एव वदति दर्शनम् ॥ नाशः कटकरूपे
ण सद्भावः ऊदलादिना सुवर्णात्वेपि न भेदसंस्थानेपि विचार्यताम् ॥ कटकरूपेण इत्यादिलोकि कनिदंशेने
न संस्थानमात्रमेदरक्तः संस्थानेपि भेदो विचार्यताम् तद्विचारेण च शिवकारणातामेव पयवमानय
त्राह ॥ किं शिवत्वेन तद्वा प्रमव्याप्तेवाभिधीयताम् व्यापित्वेन हि नाशित्वमव्याप्तौ स्यात्पदेशिता ॥ मौलि
शिवत्वव्याप्तौ मौलि विनाशे शिवविनाशः शिवव्याप्तत्वेवा शिवस्य पदेशेयतिता मौलि घटापटादि स्वरूपदेश

गम
२८-

परिहारेणावस्थानेभिन्नस्वरूपदेशत्वेन तच्चावित्तमिति संस्थाने उभयथाभिधीयमानो दोषः ॥ नैवं यतो हि भा
वानो विनाशे स्मासनेष्टता श्रेणभिव्यक्तितानां शिविनाशसर्वलोपिता ॥ नोक्तदोषः यतो भावानो विनाशे वि
षयेनेष्टता स्मात्यतिभावानविनाशिनो स्माभिरिष्यत इति यावत् अस्मद्दर्शने हि मौले कटकोत्पादकालेशस्य
हेममात्रस्याभिव्यक्तिः प्राक्तनस्य मौलिपरिणामत्वात्पतिनाश उच्यते न तु सर्वोपादर्शनम् ततो न निरन्वय
विनाशदोषो नाप्यशस्य निरन्वयतानभिव्यक्तिमात्रस्य ताशत्वात् ॥ अभिव्यक्ते विनाशित्वेन थाप्यान्त्यमा
पतेत् इदियाणामसामर्थ्यमात्रमत्र विनाशिता असावेवानभिव्यक्तिस्स प्रच्छन्नस्तदास्थिताः ॥ अथ स्थिता
वामेवाथानां यथाभिव्यक्तिमात्रस्योत्पादः तथा विनाशोपितस्येवेति प्राक्तनोपमात्रस्यानभिव्यक्तिर्विना
श उक्त इत्येतन्न यतो यथाभिव्यक्तेरप्यसत्या उत्पत्तिरुत्तमस्या इत्यथोत्पादोक्तदोषो न वस्था च तथेवार्थस्य
विनाशो नोपपन्नः सतो विनाशो योमात् तथाभिव्यक्तेरपि अथाभिव्यक्तिरेवाभिव्यक्ते विनश्यति न सत्तान
तस्याप्यप्यभिव्यक्त्यभिव्यक्ते न सत्तानशपत्यपित्वभिव्यक्तिरित्यानेत्यस्यात् अथवाभिव्यक्तेर्विनाशोपिकिमस
नुत्पद्यते यस्मिन्सत्ये सत्कार्यवाददानिरनुपपत्तिश्च सत्त्वे पूर्वमेव विनाशः स्यात् अथाभिव्यक्तिर्विनाशस्य
कारणेन क्रियते तत्प्रवोक्तानवस्थेत्यानेत्यम् एवमस्मद्दर्शने इच्चरप्रत्यभिज्ञादितनीत्यायथोभयेदियवे
द्यत्वे शिवभेदात्प्राप्तिमयमर्थानां कारणे तथा विनाश उभयेदियवेद्यत्वाभावः शिवभेदशिवत्वेन प्रज्ञा
दनेन देवोक्तमिदियाणामसामर्थ्ये तथासावेवानभिव्यक्तिस्स घटादिशिवतया प्रच्छन्नस्तदास्थित इति ॥
इतोपि नाशो नास्य सत्त्वटस्य कारणत्वनः नाभावप्राप्तरूपस्य कारणो युज्यते पुनः तस्माद्भावविनाशोपिशि
वतत्वाविनाशिता ॥ इतोपि हेतोर्नाशो नास्य सत्त्वटस्य देः पुनः कारणत्वं नदियस्य सत्ताशशविषाणात्तस्य
मभावप्राप्तरूपेतस्यार्थस्य पुनः सत्तामेव न ननु प्रवोक्त एव घटः शशविषाणातामेव च प्राप्नोय चान्यथ

वं

ॐ
शिव
२१

क्रियते तदेतन्नास्तिनहिद्यदादयोद्यदस्मात् महत्त्वतोहितत्वोद्धितत्वादि सामान्योत्तरसंपर्कोरंतवस्थितए
वेदियवेद्योभेदाख्यातिमयः क्रियते इति प्रवेष्टुम् तस्मादुक्तमेणभावानां शिवतत्त्वनिमज्जनरूपेणान
दभेदाख्यातिविनाशेपिशिवतत्त्वाविनाशिता एवमुक्तविनाशान्पुनपुन्यासर्वेशिवताव्यवस्थिता ॥
इतश्च सर्वेशिवतावयवेभ्योनङ्गचित व्यतिरेकोवयविनस्तदेवेदविचार्यताम भिन्नेष्वेकमभेदश्चयथा
तत्रव्यवस्थितम् तथातत्रपरिज्ञेयं पत्युस्सामर्थ्यमीदृशम् अभिन्नेभेदतायेनभिन्नेष्वप्यस्यभेदता य
थावयवगतरूपंतथासर्वपदार्थगम् ॥ इतोपि चदेतोस्सर्वेशिवतावयववेर्योव्यतिरिक्तोवयवो नङ्गचित्वा
नेचाक्षेपमानसेवावभासतेयैरपिव्यतिरिक्तोमो प्रतिज्ञातस्तेः प्रतीतिसमवायवशादभेदेनैवेष्टिततच्चदेवि
चार्यताम् यद्यपिविततावभासवयवाभिन्नाव्यवस्थिताः परमाणुमात्रेभ्योभेदिनिवेतत्पाभावात्तथाप्ये
कएवदेवदत्तसंज्ञोर्था निस्संधिबंध एकचनोवभातीतिभिन्नेष्वेवावयवेष्वेकभातितत्रयथैवेतथापत्युशिव
स्यविन्मात्रस्यतत्सामर्थ्यमीदृशप्रत्यभिज्ञायामुक्तम् येनसामर्थ्याभाभिन्नेदेवदेतवयवभेदात्मतावयवेष्वचभि
न्नेष्वेकएवदेवदत्ततायुज्यतेतथाचावयवभेदगतमेकैरपमेवैलोकावर्तिष्वपिसर्वेष्वेवाथेष्टगतेशिवर
पम् तदेवव्यनक्ति ॥ कृपाणिपादकशिरोयथैकमभिन्नेदेशगम् तद्वत्सर्वपदार्थानां जगत्पेक्षस्थितः शिवः ॥
अवयवभेदस्याप्यभिन्नावयवविशेषताशिवरूपतयेवेतिप्रतिपादितमीदृशप्रत्यभिज्ञायामेवज्ञातयेकोशि
वरूपतोपपादिकास्थिता ॥ शब्दादेर्गुह्येनास्तिप्रवोपरसहोदितैः मनसः प्रेरणेकस्मात्प्राज्ञानेनावि
नास्थिता सर्वकतातएवात्रतथासोपपन्नबोधनम् दृष्टे कियंनिमित्तस्यप्राप्तोपायायोगादितैः ॥ योगे
ज्ञाग्रदधस्यैवतस्मात्सर्वेशिवतामकम् ॥ अतएवचात्रज्ञानिसर्वकतास्थितायतः शब्दस्पर्शरूपादेर्विष
यस्यसर्वस्यप्रवोपरसहोत्पन्नेहोनेत्येतिरिक्तत्वाद्ज्ञानंतास्ति तथादिप्रवतावज्ञानंकथंविषयनविना

राम
२१

स्यात्पञ्चाक्षसदापिद्वयोस्वात्मनिस्थितयोः कथं ग्राह्यग्राहकभावः अथोभिसंधिज्ञानेनविनाचका
स्मादात्मनामनसः प्रेरणातद्वाद्याथं गृहणार्थमस्तिचेष्टेज्ञानेकिंमनः प्रेरणाननचाभिसंधिज्ञानेन
वाद्योर्थाज्ञातस्तदर्थमनसः प्रेरणानस्यात् तस्माच्चिद्रूपशिवेकोसर्वदासंवेदनेस्थितेप्रक्रियामात्रमि
दनियतिशक्तिरुतमीदृशप्रत्यभिज्ञाकमभेदाख्यातिमयदृष्टव्यम् तथासोपपन्नेस्थितस्यप्रबोधनमुच्ये
राष्ट्रादिसमुच्चारणनकथंचदेतैकताविनातथासुच्येराष्ट्रादिज्ञानेप्रबोधनिमित्ततस्यचप्राप्तोपाया
नयोगादितिचोद्यैः कथंचदतनम् तथादिप्राक्कृष्टादिज्ञानेनयोगेज्ञाग्रदधस्यैवस्यात्तस्योक्तथालक्षणा
त् प्राक्कृष्टादिज्ञानस्यनिमित्तस्याभावेतकथंचप्रबोधः तदेतदेवंस्याद्येकत्वेशिवत्वाख्यातिप्रक्रियामा
त्रमेतत्स्यात् तीव्रशब्दादिकेनाज्ञातेनाप्यावरणप्रेरणैकसोपपन्नविनिवृत्तिरित्यपिपरोक्तंज्ञतः प्रमा
णास्तिरेमितिनिश्चायकम् ॥ सामान्यरूपतानास्तिताचाभिन्नाविशेषतः भिन्नाभिन्नात्मकः कापिप
दार्थस्मादृगिष्यते ॥ सामान्यरूपतावासर्वेषांशवलीयादीनांविशेषानामेकप्राक्तिकास्तिसाचाभिन्नाने
भ्याविशेषेभ्योभिन्नाभिन्नात्मकोद्विषयसंज्ञाख्यातदिदशनेयथाप्रतीयतेतादृक्वास्तवदृष्टतेसचन
स्येकविनानस्यादिति वक्ष्यमाणेनसंबंधः ॥ बोधस्यचेन्नसामान्यमनुमानंनिवर्तते यथासुवर्णभोडेष्ट
नतथाहेमतामुयोः सुवर्णमानयेत्युक्तेऽन्यताकिंप्रतीते विशेषस्यशिविरहात्कदाचिदपियुज्यते
तत्रस्येकविनानस्यादेकस्यैवविरुद्धता सामान्येनविशेषणाकथमेकस्ययोगिता ॥ अथसामान्यबोड
स्यतास्ति तदनुमानविषयमभीष्टंवेतथासामान्यविनायथासुवर्णमानयेत्युक्तेमोवर्णकटककेयरा

दिव्ये प्रतीतिन तथा देवतासु योऽतां प्रामास्यते न देव एव प्रतीतेः कटकके प्रगादि प्रतनकस्य चिपरित्या
 गः अन्योपोहस्यापि सामान्यत्वे भुपगते किं सुवर्णमो नयेति श्रुत्या प्रसज्य प्रतिषेधरूपा प्रतीयते विशेष
 स्पष्टं विरहादेतोः अपित्वसौवर्णा व्यावृत्तास्सुवर्णप्रत्यक्षमशोकारिण एव तां मापायमाना विशेषा एव
 तिकदाचिदपि युज्यत इति काका व्याख्यानं कदाचिदध्यातयुज्यते श्रुत्या तावभातीति तदेतच्चित्रस्य पदा
 र्थैकं विना न स्यादेकस्यैवाथं परस्परविरुद्धम् अत्रिदृशस्यैवाद्यस्येतन्न घटते तद्वन्नक्ति सामा
 न्येनेत्यभेदेन विशेषेणोतिभेदेन चित्रस्य प्रतः सच्चिदत्वात्त्रैविध्यः इत्युक्तं प्रत्यभिज्ञायामेव ॥ एकत्वं
 विनैतच्च व्यवहारो न जायते शब्दार्थयोर्न संबन्धो भिन्नयोर्भिन्नदेशयोः विरुद्धप्रयोर्भिन्नकारणाय यो
 पि सुखे हि शब्दो भूमी च विद्यते ध्वः कसंगमः समुत्त एको मृतं च द्वितीयो योगिता कथम् ॥ इतरेकत्वं यत
 एकचित्तत्वात्मा विना व्यवहारो न जायते यतः शब्दार्थयोर्न संबन्धो परामर्शमयो ध्यातो नाम वाच्यवाचक
 भावैर्लक्षणसंबन्धः सकथंचित्तत्वे भिन्नदेशत्वे भिन्नमूर्ता मूर्तत्वादि स्वभावत्वे भिन्ने दिग्ग्राह्यत्वे च सति स्यात्
 तदेव भिन्नदेशतादिव्यनक्ति सुखे हीनियोगिता संबन्धिता सत्त्वं परामर्शो भिन्नयो रपि सतोः ॥ तथात्मा देवद
 हस्यतच्छब्दे योगिता कथम् असतः शशशृंगादेः शशशृङ्गादेः नात्वयः घटते जातं चित्रैव ससतो व्यवहार्य
 ता शब्देन च तदेव हि सर्वसंसारनाशिना असत्यव्यवहारिता दृगेव जगद्भवेत् ॥ अथ यत्तस्य चात्मा देश
 शशृंगादिश्च त्वयमात्मा दिशब्देन शशशृंगादिशब्देन च त्वप्रपञ्चोऽपि च त्वप्रपञ्चशब्देन योजनीयं
 नैवेदोषः असतामेव हि शब्देन व्यवहार्यता शब्दानामसंदिग्धत्वाद्यदि तदेव हि सर्वसंसारस्य नाशः प्राप्नो

राम
 २०

NATIONAL MISSION FOR MANUSCRIPTS

MANUS DATA

S-949
DSO 00001 8581

Record No.	Organization / Individual <div style="text-align: right; font-size: 1.2em;">8581</div>
------------	---

Name of the Institution	Oriental Research Library University Campus, Hazaratbal, Srinagar.	Communication Address	Department of Libraries and Research Municipal Complex, Karanagar, Srinagar.
Personal Collection			

Title of the Text <div style="font-size: 1.2em; color: green;">Śivadrsti</div>	
Other Title	Bundle No:..... Acc. No./Manuscript No..... <div style="text-align: right; color: blue;">1139</div>
Author <div style="font-size: 1.2em; color: green;">Somananda.</div>	No. of Folios..... <div style="font-size: 1.2em; color: blue;">30</div> ..... Pages..... <div style="font-size: 1.2em; color: blue;">60</div>
Commentary	Size of Mss. <div style="font-size: 1.2em; color: blue;">19.5 x 33 cm</div> Material: Paper/palm leaf/birch-bark/cloth/leather/others
Commentator	Missing portion <div style="font-size: 1.2em; color: red;">last part disturbed.</div>
Language <div style="font-size: 1.2em; color: red;">Sanskrit</div>	Illustrations <div style="font-size: 1.2em; color: blue;">No</div> Complete/Incomplete <div style="text-align: center; color: green;">✓</div>
Script <div style="font-size: 1.2em; color: green;">Devanāgarī</div>	Condition: <div style="text-align: center; color: blue;">✓</div> Good/bad/brittle/worm eaten.Fungus/Stuck
Date of Manuscript	Source of Catalogue: Descriptive/Hand list/Alphabetical/Index card <div style="text-align: center; color: blue;">✓</div>
Key words <div style="font-size: 1.2em; color: red;">Darsana</div>	Colour of Manuscripts <div style="font-size: 1.2em; color: blue;">yellow</div> <div style="font-size: 1.2em; color: red;">cream</div>
Subject <div style="font-size: 1.2em; color: green;">Saiva.</div>	Remarks <div style="font-size: 1.2em; color: red;">unstitched.</div>

3679

D. 12. 12. 12